

૨૦૨૨

2023

HAPPY
NEW YEAR

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

વર્ષ ૯ | સળંગ અંક ૫૭ | ડિસેમ્બર ૨૦૨૨

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

એકત્ર-સંયોજક : અનંત રાઠોડ • email : anantrathod@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૫૭ ✨ ડિસેમ્બર ૨૦૨૨

સંપાદકનું કથન	રમણ સોની	સંદર્ભ-ગ્રંથની જરૂરિયાતો
કાવ્યસંપુટ	વજેસિંહ પારગી વિપાશા અજય સરવૈયા ઉદયન ઠક્કર સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ	ઓળખ કાવ્યો શબ્દ અને વજન ગુણાદ્યની ઉક્તિ જાદુઈ શબ્દો
વાર્તા	હિમાંશી શેલત	વણનોંધાયેલી ઘટના
પ્રવાસ	ગુણવંત શાહ	લીલી ઝંખનાનો સૂકો વૈભવ
સામયિક	મધુસૂદન પારેખ	‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના સંપાદન-અનુભવો
મધ્યકાલીન કાવ્ય	દયારામ	વાંકુ મ જોશો વરણાગિયા
હાસ્ય	રતિલાલ બોરીસાગર	ગેસના બાટલાનો બૂચ
ઈતિહાસ-કથન	દીપક મહેતા	ચર્ની રોડ સ્ટેશન અને સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથા વચ્ચેનો સંબંધ
વાર્તા-અનુવાદ	આર.કે.નારાયણ, અનુ.કાન્તિ પટેલ	રસ્તાનું નામકરણ
સંસ્મરણ--અંશ	દર્શના ધોળકિયા	ઓટલા દાવ
પુસ્તક-સમીક્ષા	રમણ સોની	‘કેરી ઓન પેશન્ટ’ (કલ્પના દેસાઈ)

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

સંપાદકનું કથન

સંદર્ભ-ગ્રંથની જરૂરિયાતો

– રમણ સોની

હમણાં એકત્ર માટે એક લેખક-કોશ સંવર્ધિત કરવાનું ચાલે છે. કોશનું નામ છે : સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ, ભાગ ૧, કર્તાસંદર્ભ. આ કોશ લેખકોનાં નામના અકારાદિક્રમે નહીં, પણ લેખકના જન્મવર્ષ (અને જન્મતારીખ)ના, એટલે કે સમયના ક્રમે ચાલે છે. એમાં પહેલું લેખકનામ ૧૭૮૪માં જન્મેલા ગુજરાતી લેખક મુનશી, ડોસાભાઈ સોરાબજીનું છે. આ કોશને આજસુધીના લેખકો સુધી લાવવો હોય તો, જેનું ઓછામાં ઓછું એક પુસ્તક પ્રગટ થયું હોય એવા સૌ લેખકોને સમાવવા પડે. આ કોશ લગભગ બે દાયકા પહેલાં થયેલો છે એટલે એને અદ્યતન (up date) કરવા માટે નવા અને જેનાં નામ રહી ગયાં હોય એવા સર્વ લેખકોની વિગતો મંગાવવાનું ચાલે છે. મૂળ કોશના છેડે લેખકોની એક અકારાદિક્રમ સૂચિ સૌને માટે પ્રગટ કરી છે. (જુઓ આ અંકને અંતે મૂકેલી વિજ્ઞપ્તિ). એમાં જેનું નામ ન હોય એ લેખકો પોતાની વિગત મોકલે એવી વિનંતી કરેલી છે.

પરંતુ મુશ્કેલી એ પડી રહી છે કે ઘણાખરા લેખકો એ જોતા જ નથી કે શી ને કેટલી માહિતી માગી છે! નામ પૂરું માગ્યું છે એ નથી લખતા પણ પહેલા એક જ પુસ્તકની વિગત માગી હોવા છતાં પોતાનાં સર્વ પુસ્તકોની, આવરણચિત્રો સાથે ભરચક્ક વિગતો આપે છે!

○

આવી વિલક્ષણ આત્મ-રતિ જોઈને એક વિનોદ-મજાકરૂપ પદ્ય-ચરિત્ર યાદ આવી ગયું.

જ્યોતીન્દ્ર દવે આપણા એક ઉત્તમ હાસ્યલેખક હતા. કોઈ વક્તાનો કે કોઈ પુસ્કૃત લેખકનો, એ પ્રસંગે યજમાન હોય એ જ પરિચય આપે, પરંતુ ‘રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક’ મળ્યો ત્યારે (પોતાના નિમિત્તે સૌનો) જરાક ઠહો-મજાક કરવા માટે જ્યોતીન્દ્ર પોતે પોતાનો પરિચય લખી ગયેલા, અને એ પણ ગદ્યમાં નહીં, પદ્યમાં! યજમાને તો

પછી એમનો પરિચય આપ્યો જ હોય, પણ એ લાંબા છંદોબદ્ધ કાવ્યની શરૂઆત જ્યોતીન્દ્ર દવે એ આ રીતે કરેલી – ‘તમારી જાતનો આપો તમે જાતે પરિચય...’ આખું કાવ્ય મજાનું છે, કોઈવાર મેળવીને જરૂર વાંચજો. જ્યોતીન્દ્રે લેખકમાત્રની, પોતાનીય, સરસ મજાક કરી છે.

લેખકો, નવા શું કે જૂના શું, હરખમાં ને હરખમાં એટલી બધી જાત-માહિતી મોકલી આપતા હોય છે કે, કોશના સંપાદક મૂંઝાઈ જ જાય, પરિચયના એ જંગલમાંથી જરૂરી ને યોગ્ય માહિતી તારવતાં તકલીફ થઈ જાય ને છતાં એકબે પ્રશ્નો તો નિરુત્તર જ રહી જાય!

સાહિત્ય અકાદેમી (ભારતીય) ના સામયિક Indian Literature ના ઈ. ૨૦૦૨ના એક અંકમાં, Who’s Who of Indian Writers માટે ભારતભરના લેખકો પાસેથી માહિતી મંગાવનાર સંપાદક શ્રી કે.સી.દત્તે પોતાના આવા વિલક્ષણ અનુભવો લખેલા એ જોવા જેવા છે.

બધી નહીં, આપણે નમૂનાની થોડીક બાબતો જોઈએ. ભારતભરમાં ઘણી વ્યક્તિઓને બે જન્મતારીખો હોય છે – એક ખરી, જન્મપત્રિકાની (Horoscope date) અને બીજી, નિશાળમાં દાખલ કરતી વખતે લખાવી દીધેલી ખોટી પણ કાયદેસરની જન્મતારીખ (Certificate date). વળી કોઈને તો ત્રીજી જન્મતારીખ પણ હોય છે! શ્રી દત્તે લખ્યું છે કે એક લેખકે ત્રણ માહિતીપત્રકમાં ત્રણ જુદી જન્મતારીખો ભરી મોકલેલી. પૂછ્યું ત્યારે લેખક મહાશયે કહ્યું – ‘What is there in a date after all’ – ‘જવા દો ને હવે, તારીખ વળી શી ચીજ છે!’

આજે માન્યામાં ન આવે એવી પણ બનેલી એવી એક વાત એમણે લખી છે – સ્ત્રીલેખકોને હજુ પણ જન્મતારીખ (વર્ષ!) પૂછી શકાતી નથી. ૬૦-૭૦ વર્ષની વયે પહોંચેલાં (પુસ્તકોનાં પ્રકાશન વર્ષ પરથી અનુમાન કરી શકાયેલું) એવાં કેટલાંક સ્ત્રીલેખકોએ જન્મતારીખના ખાનામાં કશું ન લખેલું!

જીવનની, પ્રકાશનોની, ન માગેલી એવી એટલીબધી વિગતો લેખકોએ આપેલી કે, શ્રી દત્ત કહે છે કે, ઉત્તમ લેખકો કરતાં સાવ ઠીકાઠીક (not-so-important) લેખકોની ભરચક્ક માહિતી આવેલી. બસ, અહીં અટકીએ.

○

ઉપરના કોશ માટે અમે નવા લેખકોની આટલી માહિતી માગી છે : અટક, નામ, પિતા/પતિનું નામ, જન્મતારીખ, વર્ષ તથા પહેલા પ્રકાશિત પુસ્તકનું નામ, એનું પ્રકાશન વર્ષ. આ માટે એક નમૂનો પણ આપેલો છે. પણ આપણા લેખકો...!

મિત્રો, કઈ અને કેટલી માહિતી માગી છે એ જુઓ. આ સંદર્ભગ્રંથ માટે છે.તમારી ચોકસાઈ સૌને મદદરૂપ થશે.

રમણપ્રસાદી

યોસેફ મેકવાન

(જ. અમદાવાદ, ૨૦.૧૨.૧૯૪૦ – અવ. અમદાવાદ, ૨૫.૧૨.૨૦૨૨)

હસમુખા, ઉમદા વ્યક્તિ અને રચના-સંવેદનાની ઝીણવટવાળા કવિ યોસેફની વિદાય ખિન્ન કરી દેનારી છે.

એમ.એ. થઈને ચી.ના.વિદ્યાવિહાર (સીએન)માં, નિવૃત્તિ સુધી, ગુજરાતીના શિક્ષક રહ્યા. છાંદસ-અછાંદસ રૂપોમાં એમની સહજ ગતિ, શરૂઆતમાં પ્રકૃતિ-પ્રેમસંવેદનની સુષમ ને કલ્પનાના તેજવાળી કવિતા લખી – ગીતોમાં અને છંદોમાં. પહેલો જ સંગ્રહ સ્વગત(૧૯૬૯) ધ્યાન ખેંચનારો બનેલો. પછી સૂરજનો હાથ(૧૯૮૩) વગેરેમાં અછાંદસ તરફ વળ્યા ત્યારે પણ એમાં પ્રવાહી માત્રામેળી રચનાઓનું સૌંદર્ય પણ નિખરતું રહેલું. એમના ૪ કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયેલા છે.

યોસેફે લયમધુર બાળકવિતાના ને બાળવાર્તાના સંગ્રહો આપ્યા છે. તોફાન(૧૯૯૯)નાં બાળકાવ્યો સુંદર છે.

એમણે નિબંધો લખ્યા, વાર્તાઓ લખી, વિવેચન પણ કર્યું ને એનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારો તથા કવિશ્રી જયંત પાઠક પુરસ્કારથી એ સન્માનિત થયેલા.

એમને સ્નેહાદરથી સ્મરણ-અંજલી....

અંધકાર

ઝીણો રે ઝગે છે અંધકાર...

ક્યાંક ફૂટી છે તેજલ કળી,

એનો આ અણસાર!

ઝીણો રે ઝગે છે અંધકાર!

ઝરતી રે ઝરતી આછી મહેક હો,

એમાં ભીંજાતું રે અંગ;

કોણ રે નર્તતું વાયુવ્હેણમાં

બજવી ધીરું મૃદંગ,

તૂટી રે જાય સહુયે દિવાર

ઝીણો રે ઝગે છે અંધકાર!

હળવે રે હળવે પડદા ઊપડે

આંખ્યુંમાં ઊઘડે આકાશ;

ઊછળે રે ઊછળે સાગર શ્વાસના

મનને કોઈ ન આડાશ.

હું જ છું ભીતર ને છું બહાર,

ઝીણો રે ઝગે છે અંધકાર!

કાવ્ય-સંપુટ

વિપાશા

કાવ્યો

જીવન મરું મરું કરે

હું જીવું જીવું કરું

જોઈએ, કોનું ધાર્યું પૂરું થાય છે?

*

મરણને મઝા આવી ગઈ

મારી જોડે રમઝટ કરવાની.

રમ્યા જ કરે છે,

મારી જોડે,

પોતાને ભૂલી.

*

જીવન હારી બેઠું

ચલ એને મનાવીએ.

અજય સરવૈયા

શબ્દ અને વજન

હવે પહેલાં જેવું નથી રહ્યું શબ્દનું વજન.
 શાસ્ત્રોમાં શબ્દના સ્વરૂપની કે અર્થની કે
 ઉત્પત્તિની ચર્ચાઓ મળે, પણ વજનની નહિ.
 ઘણીવાર વ્યવહારમાં જે જીવતું હોય
 તે શાસ્ત્રોમાં નથી મળતું.
 ‘કહેવા’ અને ‘કરવા’ વચ્ચેના સંબંધને વજન કહીશું.
 કહેવા અને કરવા વચ્ચેનું અંતર જેટલું ઓછું,
 વજન એટલું વધારે.
 કહેવા અને કરવા વચ્ચેનું અંતર જેટલું વધારે,
 વજન એટલું ઓછું.
 હવેના સમયમાં લોકો કહે કંઈ, ને કરે કંઈ.
 કહે વધારે, ને કરે ઓછું.
 કહે, પણ કરે નહિ.
 કહે પણ નહિ, ને કરે પણ નહિ.
 આમ તો કહેવું એ એક પ્રકારનું કરવું જ છે.
 એટલે કરવું એ બીજા પ્રકારનું કરવું જ.
 એ પણ ખોટું નથી કે કરવું એ
 એક પ્રકારનું કહેવું જ છે.

ગઈ સદીમાં, કહેવા અને કરવા વચ્ચે કોઈ સંબંધ
 નથી, એવી માન્યતા ઘણી પ્રચલિત થયેલી.
 એટલે જ કદાચ આપણે શબ્દના વજન સુધી
 પહોંચી શક્યા નથી.
 એટલે જ આપણે સમતાના એથિક્સ સુધી
 પહોંચી શકવાના નથી.
 એટલે જ આપણે ક્યાંક પહોંચી ને ક્યાંય
 પહોંચ્યા નથી.
 શબ્દનું વજન જાય તો કવિતાનું શું થાય?
 હું ઓછું કહું છું.
 તમે વધારે સમજીને વાંચજો.

[નવનીત-સમર્પણ, નવેમ્બર, ૨૦૨૨]

વજેસિંહ પારગી

ઓળખ

ઉતરડી આપવાં છે

અપમાનથી બચાવી ન શકતાં

કવચકુંડળ

રાહ જોઉં છું

કોઈક તો આવે બ્રાહ્મણવેશે

મુક્ત થઈ જવું છે મારે

કોઈકે આપેલી ઓળખથી

[ઝાકળનાં મોતી, ૨૦૨૨]

ઉદયન ઠક્કર

ગુણાઢ્યની ઉક્તિ

(છઢી સઢીમાં ગુણાઢ્યે ‘બૃહત્કથા’ની પઢવાર્તાના સાત લાખ શ્લોક પૈશાચી ભાષામાં રચ્યા હતા. પિશાચ જાતિના લોકો પશ્ચિમોત્તર ભારતમાં કાશ્મીર પાસે વસતા હતા એમ કહેવાય છે.)

કથા-વાસ્તાઓનો શોખ
મને બાળપણથી હતો
દિવસરાત લખતો જતો...

લખી નાની-મોટી બહુ
કથાઓ, મને કહે સહુ

‘તું લે રાજવીનું શરણ
સભામાં થશે વાહ વાહ
વળી મળશે શિરપાવ પણ’

અમે જ્યાં રહેતાં હતાં
પિશાચોની વસ્તી હતી
મળી માતૃભાષા મને
એ નાની અમસ્તી હતી

સકળ મારું સર્જન લઈ
વટાવીને વગડાઓ, વન
ગયો રાજવીને ભવન

પહેલી કહાણીની મેં
શરૂઆત જેવી કરી
‘અરે આ તો પૈશાચી છે!’
સભાજનમાં હોહા થઈ...

‘ભાષામાં મુખ્યા, મધુરા, દિવ્યા ગીર્વાણભારતી!’
વઢા વિદ્વાન...મેં પૂછ્યું, મારી પોતાની જાભથી,
‘તેથી શું? માતૃભાષામાં કવિતાઓ નથી થતી?’

ન ફરિયાદ કે રાવ છે
લખ્યું માતૃભાષામાં મેં
મળ્યો એનો શિરપાવ છે

આ બાવન* પગથિયાં ચડી
કોઈ આવનારું હશે?
હું ઊભો છું ઉપહાર લઈ
કોઈ એને સ્વીકારશે?

*બાવન : મૂળાક્ષરો

છંદવિધાન : લગાગા લગાગા લગા

[રાવણહથ્થો, ૨૦૨૨]

સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

જાદુઈ શબ્દો

શબ્દો પહેલાં જાદુઈ હતા.
શબ્દોનો અર્થ શિખવાડવા
કલાસરૂમમાં ઉછાળો
'સુંદર' શબ્દને કે,
સુંદર થઈ જતું આખું વાતાવરણ
ફૂટી નીકળતા ઝરણાં
ખડો થઈ જતો સુંદર મજાનો બગીચો
જાદુઈ છડી લઈ રમવા માંડતી
નાની નાની પરિઓ પણ.

ગરીબી, બીમારી, દુખનું દશ્ય
ઊભું થઈ જતું
'આંસુ' શબ્દને ઉછાળવાથી.

ગુલાબી થઈ જતું આખું વાતાવરણ
પ્રેમ શબ્દને ઉછાળો તો.

પણ
કસ રહ્યો નથી
શબ્દોમાં હવે.
રહી ગયા છે માત્ર
અર્થના હાડપિંજર

માત્ર ઈતિહાસને પ્રતિકાત્મક રીતે દર્શાવવા રાખ્યા
હોય તેવા.

શુષ્ક
પ્રાગૈતિહાસિક!

'કેરિકેચર' વ્યંગચિત્ર જેવા.

નિષ્પ્રાણ.

કાઠતા ન હોઈએ

હોસ્પિટલના શબઘરમાંથી તેવા.

શો અર્થ, આવા શબ્દોનો?

ચાલો, ફરી ભરી દેવો છે

જાદુ

તેઓમાં

આ રહી જાદુઈ છડી!...

[શબ્દદાબડીઓ, ૨૦૨૦]

વાર્તા

વણનોંધાયેલી ઘટના

હિમાંશી શેલત

આકરો બરછટ તાપ. વેઠાય નહીં એવો જાલિમ.

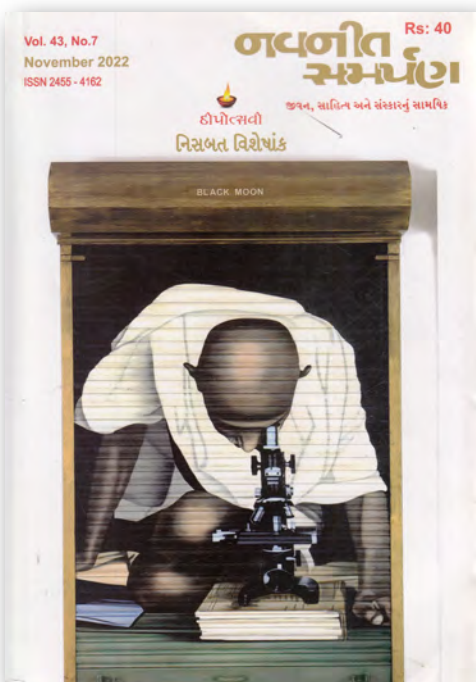
બસ માટેની કતાર લંબાતી જતી હતી. એ હંમેશ મુજબ અને મોં ઢાંકીને ઊભેલી. નજર નીચી, અને સાવ અચાનક એણે એક હાથ જોયો રેલિંગ પર. માત્ર હાથ. જાડાં ડરામણાં આંગળાં અને અંગૂઠાનો નખ તૂટેલો. ટચલી આંગળીનું ટીચકું ઊડી ગયું હોય એવો હાથ. બધા પુરુષોનો હાથ આવો ન હોય. આ એક ખાસ હાથ. એ થથરી ગઈ. શરીરમાં જે કંઈ જરા તરા લોહી હતું તેયે વરાળ થઈ ગયું. પગ ઓગળીને ગાયબ. બસ તો આવતી દેખાઈ, અને કતાર પણ આગળ ખસતી લાગી, છતાં એ તો કતારમાંથી જ ખસી ગઈ. પેલો હાથ, એટલે કે હાથવાળો આદમી, બસમાં ચડી ગયો. એ બજારનું માંડી વાળી ઉભડક મને, બહાવરી, ઉતાવળી એની ઓરડીએ પાછી આવી. ઘરવાળો ચકિત.

ક્યા હો ગયા? ક્યૂં વાપસ?

સવાલનો જવાબ ન અપાયો. ચક્કર આવવા જેવું લાગ્યું એમ બહાનું બતાવ્યું. આવાં બાહાનાં સારાં. આગળ પડપૂછ થાય નહીં અને સાબિતી આપવાની રહે નહીં. શ્વાસ હેઠે બેઠા પછી ઘરનાં કામોમાં એ રોકાઈ તો ખરી પણ પેલો રેલિંગ પર સરકતો હાથ મનમાંથી ખસ્યો નહી. ફાટેલા કપડાં લઈને બેઠી. સહેજસાજ સાંધવાથી ચાલી જાય એવાં હતાં. ઘડિયાળ તરફ નજર કરી. હજી જરા વાર હતી માનું પાણી મૂકવાની. હાથ જો દેખાયો તો એ આદમી પણ હોવો જ જોઈએ. તો એ જેલમાંથી છૂટી ક્યારે ગયો? અને કેવી રીતે છૂટી ગયો?

પોપડા વળેલી દીવાલ જ્યારે જૂની હતી ત્યારે એક ફોટો હતો, જાન ગુમાવી બેઠેલા પાંચેપાંચનો. પહેલાં તો એ જોતાંવેંત જીવ તોફાનમાં સપડાતો, હાલકડોલક થઈ જતો. આજકાલ એમ નહોતું થતું. લગભગ બધું જ ઝાખું પડી ગયેલું કેવળ યાદ આવી જતી એની અઢી-ત્રણ વરસની દીકરી. એકેય ચીસ પાડ્યા વિના તરફડી મરેલી. બહુ વહાલી હતી ઝીણકી, ગોરી, રૂપકડી.

—ને એની પોતાની સાથે જે થયેલું એયે ચોંટી ગયેલું ચામડીને. કેટકેટલા હાથ અને કેટકેટલા પગ, બેજીવસોતી ઓરતનું શરીર પણ છેવટે તો ઓરતનું.

બેહોશ થઈ જવાયું હશે તે ઉપરવાળાની રહેમ. જે થયું તેની ખબર ભાનમાં આવ્યા પછી. ચાદર ઢાંકેલી એ તો પહેલું અહીં જે કોઈ આવ્યું હશે એણે. માગીભીખીને મેળવી હશે ચાદર, ઘરની ચીજવસ્તુઓ તો રાખની ઢગલી. મરી જવાયું હોત તો ઠીક થાત. પહેલામાં પહેલો વિચાર. પેટમાંનું બાળક નસીબ લઈને આવ્યું હશે એટલે બચી જવાયું. બીજો વિચાર. પતિ ભલો છે. સચવાઈ ગઈ. હોનારતનું વળતર ચાલીસ લાખ જેવું. પાસપડોશવાળા કહે છે કે આ તો બહુ સારું. બાકી બળાત્કાર અને હત્યામાં આટલું વળતર દરેકને નથી મળતું. એ જાણે સાચું કે ઘરમાં પાંચ-પાંચ જનાજા ઊંચકાયા અને માતમ વરસો લગી, કહે ને કોરટમાં કેસ ચાલ્યો ત્યાં લગી. દિલસોજી આપવા આવેલા તો એમ પણ બોલે કે મરવાનું તો બધાને છે એક દિવસ. મરવાનું હોય તો ન્યાય માટેની લડત શા માટે? કોરટકચેરીના ધક્કા અને ફરી-ફરીને જહન્નમમાં દાખલ થવું પડે. ગંદાં શરીર અને ગંદા હાથની કનડગત વેઠવી પડે.

કેટલા આદમી હતા? તમારી મા સાથે પહેલાં કે તમારી સાથે? છોકરીને દીવાલ સાથે અફાળી તે આ ઊભા છે એમાંથી કોણ? તમે ત્યારે ભાનમાં હતાં?

સવાલોના ભાલા બેમતલબ ફેંકાતા, વીંધતા, અને એને છેક તરફડતી છોડીને હવામાં ગાયબ થઈ જતા. બધું કહી દીધેલું પણ પેલા આદમીઓએ દીધેલી ગંદી ગાળો વિશે એણે કંઈ કહેલું નહીં. એક-એક ગાળ છાતી પર, સાથળ પર, પેટ પર ધગધગતો ડામ. એનો ચચરાટ ક્યારેય ગયો નહીં. ડામના ડાઘ હજી એવા ને એવા. જબાન આટલું ઝેર ઓકી શકે?

કોઈને કહ્યું નથી હજી પેલા રેલિંગ પર જોયેલા હાથ બાબત. એ લોકો જેલમાંથી બહાર ક્યારે આવ્યા એમ પણ ખબર નથી આવી. એ તો છાપાં વાંચતી નથી, અને ટીવી ખરાબ થઈ ગયા પછી દુરસ્ત થયો નથી, પડ્યું છે ડબલું એક ખૂણામાં. દુનિયા છો જતી જ્યાં જવાની હોય ત્યાં!

સૂના હૈ વો સબ છૂટ ગયે! બોલતે હૈ ક્યા કુછ કમિશન કે રેમિસન કે ઐસા હી કુછ... કાયદે સે છોડ દિયા સબકો!

બધો સંતાપ, મહેનત, અરજીઓ, રજૂઆતો, કેસ અંગે ખાધેલા ધક્કા સાવ નક્કામું ઠર્યું. પેલી ટોળકીને જનમટીપ થઈ ત્યારે મુબારકબાદી મળેલી ચોમેરથી.

તેરા મરદ બહોત અચ્છા હૈ સચમુચ!

ચાલો, નાલાયકો જેલમાં રહે તે જ સારું. લાયક નથી બહાર ફરવા માટે...

હુમન રાઈટ્સવાલે બહોત હેલ્પફુલ, વૈસે અકેલે અકેલે કોઈ નહીં લડ પાતા ઐસી લડાઈ.

લડને કે બાદ ભી ક્યા ફાયદા? ઈત્તોં કો મારા, જલાયા, ગંદા કામ ક્રિયા ઓરત કે સાથ, સબ માફ? અલ્લા ભી પરેસાન હોતા, ન્યાય ઐસા હોતા હૈ?

***

ભલા જીવો આવી ગયા સળિયા પાછળથી સૂરજની રોશનીમાં, સીના તાન કે, ઉત્સવ છે આઝાદીનો. ભલે માણે એમનાં દોતરાંપાતરાં સંગાથે. ને ભ'ઈ પત્નીઓ તો આરતી ઉતારવા ઉતાવળી. મીઠાઈ સુધ્યાં વહેંચી, હારતોરા કર્યાં. ફોટા સુધ્યાં વાયરલ થયા, મોટાં-મોટાં કામોનાં થાય એવી રીતે. થયું તે થયું, આજે હવે શું છે એનું, હેં? સત્તર વરસ થઈ ગયાં એટલે માણસ નવેસરથી જન્મેલો કહેવાય. જુઓ, એ નીકળ્યા એમના પોતરાની આંગળી ઝાલીને ફરવા. આંખને ટાઢક વળે એવું લાગે કે નહીં? પોતરો નવા જમાનાનો ચાલક છે. દાદાનો હાથ હચમચાવી પૂછે છે, કે તમારે કેમ તાં જેલમાં જવું પડ્યું? તાં તો લુચ્ચાલફંગા જ જાય એમ સર કે'તા'તા. તે તમે કોઈ રીતે તાં...? દાદા જવાબ ટાળે છે, ગળી જાય છે. પોતરાનું ધ્યાન બીજી વાતમાં જાય તો પેટમાં ચૂંથારો ઓછો થાય. ઝાડ પરના કાગડા દેખાડે છે દાદા. જો તો ખરા! કેટલા બધા કાગડા છે ત્યાં પણે ઝાડ પર. ઝાડની લીલપ ઢંકાઈ ગઈ છે કાળાશથી. રસ્તો ખેંચાઈને લંબાતો હોય એમ લાગે છે દાદાને. રિક્ષા મળે તો પોતરાને લઈને સંતાઈ જવું છે રિક્ષાની બેઠકમાં. રસ્તે આવતું-જતું લોક અમથી આંગળી ચીંધે. પોતરો દાદાની આંગળી ખેંચી એકનો એક સવાલ પૂછે છે, તમે શું કરેલું દાદા તે તમને પૂરી દીધેલા?

***

ક્યા હો ગયા? બોલે તો પતા ચલે. વાપસ ક્યૂં આ ગઈ? બોલવા જેવું કશું નથી રહ્યું. આ જગ્યાએ પેલી ટોળકી ભમે છે. અહીં નથી રહ્યું. આ જગ્યાએ પેલી ટોળકી ભમે છે. અહીં નથી રહેવું. અંદરથી ચીસો પાડી-પાડીને કોઈ કહે છે. ગામ છોડીને જવું ક્યાં તેની ખબર નથી. આદમીની નોકરી છે અહીં અને પરિચિત વાતાવરણ છે. માત્ર પેલામાંનો એક દેખાયો એટલે ગભરાઈને ચાલી જવાનું? પોલીસને કહેવાય કે મને બીક લાગે છે આ માણસોની. એ લોકોએ પાયમાલ કરી છે મને, ખૂની છે, ઝનૂની છે, મને નથી ભરોસો એમનો.

કાયદાકાનૂનથી છૂટેલા છે. કંઈ ભાગીને, જેલ તોડીને નથી આવ્યા. સારી છાપ પાડી છે એમણે જેલમાં. સારા ઘરના હોય એવી. એટલે તો છોડી દીધા. સજા પૂરી કરી છે લાંબી. પછી અમે શું કરી શકીએ? ફરી અરજી કરો કોરટમાં.

ના, કોરટમાં જવાનું મન નથી. એ ચારપાંચ વરસ તો દોજખનાં. ઘરમાં ખાવાનાં ફાંફાં, છોકરાંનું પેટ ભરવાનું અને પોતે બે. ત્યારે તો ચાલો, સજા બી થઈ ને લાગેલું કે મોડો તો મોડો, ન્યાય તો મળ્યો. આ તો બધું સાવ ઊલટું ને અજબ જેવું. ત્યાં જઈને શું રડવાનું હવે? આદમી સામે ઊભો-ઊભો એને હચમચાવે છે. બહાર ગયેલી ઓરત સફાળી પાછી કેમ આવી ગઈ ઝટપટ? શું થયું એવું કે આમ જીભ મોમાં સંતાડી થથરે છે! ધાકધમકી, છેડતી,

પાછળ પડેલો કોઈ બદમાશ? ઓરત જાત સાથે તો ભલભલું થાય, થયું જ છે થોડાં વરસ પહેલાં. બહાર કેમ આવી એ હોનારતમાંથી સાજીસમી, તે ઉપરવાળો જાણે. એણે જે જોયું છે, વેઠ્યું છે. તે પછી તો માણસની જાત પરથી ભરોસો ઊઠી જાય, અરે, જોઈને ચીસો પાડવાનું દિલ થઈ આવે, પાગલ થઈ જાય કોઈ પણ! આ ઓરત તો જબરી છે. ટોળકી સામે લડી બરાબર. કબૂલાતમાં કોઈ ફેરફાર કર્યો નહીં, ધાકધમકીને જરા પણ ગાંઠી નહીં, ઊભી અડીખમ. પર અબ ક્યા?

ભીંત પર દીકરીના લોહીના છાંટા નથી. દીવાલે રંગરોગાન થઈ ગયા છે, ફર્શ પર પથ્થર જડી દીધા છે. બપ્પુંઝપ્પું બધું ઉશોટાઈ ગયું છે. બારણે મજબૂત જાળી છે લોખંડની, ઓરત એકલી હોય ત્યારે અંદરથી તાળું મારી દે છે. સલામતી લાગે થોડી. જોકે સાચવવા જેવું હવે કશુંયે બચ્યું નથી.

ક્યું વાપસ?

ઓરત હિંમતની કરચો એકઠી કરે છે એકાગ્રતાથી. જવાબ નહીં આપે તો સવાલ પીછો નહીં છોડે. અને પછી વળગણ થઈ જશે. એમાં શક ઉમેરાશે, કદાચ ગુસ્સો પણ. બગડેલો સંસાર વધારે બગડશે. કહી જ દેવું છે હવે, બેઝીઝક.

વો લોગ સબ છૂટ ગયે, પતા થા આપકો?

આદમી થોડી ક્ષણો માટે ઓરતને જોયા કરે છે. લાંબા સમય પછી જોતો હોય એ રીતે. એને આ વાતની ખબર છે તેથી આઘાત નથી લાગતો. સહજ રીતે બોલે છે.

તો ક્યા હો ગયા? અબ જેલ સે છૂટે તો દીખેગે કહીં ન કહીં, ઈસ મેં ક્યા!

સમજાવવું અશક્ય છે. એ માટે પાસે સ્ત્રીનું શરીર હોવું જરૂરી છે, અને એ પછી બળાત્કાર જેવી ઘટના અત્યંત આવશ્યક છે, અને વધારામાં એવી મા હોવાનું અનિવાર્ય છે, જેની નજર સામે એની અઢી-ત્રણ વર્ષની બાળકીને પટકીને મારી નાખી હોય. હવે આટલું બધું અસામાન્ય એક આદમી પાસે તો ક્યાંથી હોવાનું? તો એનો પ્રતિભાવ જેવો હોવો જોઈએ એવો ગણાય. ઈસ મેં ક્યા?

ઓરત ચૂપ. નજર દીવાલ પર જે બન્યું તે કમાનુસાર, અને બિલકુલ વાંધાજનક નહીં. ખુદા આસમાન પે, હમ જમીં પે.

ચાય પીઓગે?

ગળું સાફ કરીને ઓરત પૂછે છે. પાણી ઊકળી રહ્યું છે.

પ્રવાસ

લીલી ઝંખનાનો સૂકો વૈભવ

ગુણવંત શાહ

‘રણ’ શબ્દ કાને પડે એટલે સહરાનો નિર્જળ અને રેતાળ સમુદ્ર જ મનને દઝાડવા માંડે છે. સહરાની ભવ્યતા, સહારાથી દૂર વસનારને જ સમજાય. સહરામાં વસનારને તો એ ભવ્યતા ભયાનક અને પીડાકારક જ લાગે.

રણ એટલે રેતી, એવી માન્યતા ખોટી પડે એવો અનુભવ થયો. અમેરિકા અને મેક્સિકોની સરહદે આવેલ સનોરા રણનો કાંટાળો વૈભવ નજરે જોવા મળ્યો. દરિયાની સપાટીથી બે હજાર ફૂટથી માંડીને સાત હજાર ફૂટની ઊંચાઈ સુધી રણ હોઈ શકે એવો ખ્યાલ ઝટ નથી આવતો. ઊંચાઈ કે આબુના ઢોળાવો પર રણ હોઈ શકે એવું માન્યામાં આવે ખરું? વળી રણ લીલું હોઈ શકે એવો ખ્યાલ ‘રણ તો લીલાંછમ’ પુસ્તક લખ્યું ત્યારે પણ ન હતો.

સગી આંખે રણની લીલી ઝંખના ને સૂકો વૈભવ જોયો ત્યારે સમજાણું કે રણનું હૃદય પણ ભીનાશથી ભર્યું ભર્યું હોઈ શકે છે. વર્ષો પહેલાં આવી પંક્તિઓ લખી હતી :

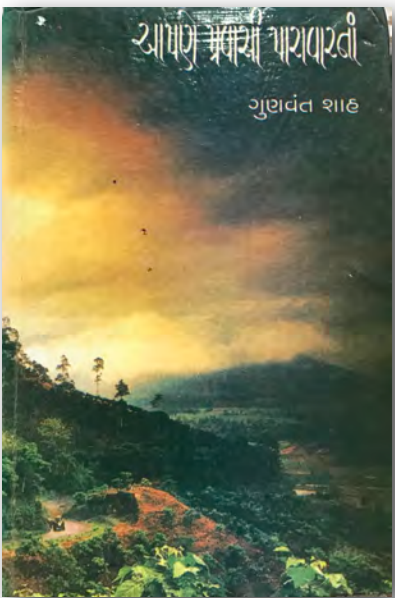
રણદ્વીપ એટલે

સળગતા રણની

ભીનીભીની જિજ્ઞાસા!

અમેરિકામાં વસંત બેઠી પછી કશુંક દેશી જણાય એવું જોઈને હરખ થયો. બેચાર દિવસ પર મારા ઘર આગળના નિર્જન રસ્તા પર બે પક્ષીઓ પોતાની પૂંછડી પર બેઠેલા આકાશને ઊંચુંનીચું કરવાના ઉમળકા સાથે રુઆબભરે ચાલી રહ્યાં હતાં. હું ‘મેઘદૂત’ ના પક્ષની માફક સાવ એકલો હતો એટલે મને તો તેઓ નર અને માદા હોવાં જોઈએ એવું જ લાગ્યું. પક્ષીનું નામ જાણવા ન મળ્યું પણ એ બહુ જરૂરી ન હતું.

જ્યારે ઓરિઝોનાના રણની મુલાકાત લીધી ત્યારે એ પક્ષી ખૂબ જ નજીકથી જોવા મળ્યું. એનું નામ ‘Road-runner’. સડક પર એ એવી રીતે ચાલે જાણે આખી સડકની માલિકી મેળવી. એ મૂળે કોયલના કુળનું પંખી છે. એને પણ કોયલની માફક જ બીજાં પંખીઓના માળામાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકવાની ટેવ છે. કાલિદાસે શાકુંતલમાં કોયલની આ ચાલાકીને બહાને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિ પર ‘અશિક્ષિત પટુત્વ’નું મહેણું મારેલું. રોડરનર કાળક્રમે લાંબું ઉંચકન કરવાની

શક્તિ ગુમાવી બેઠું છે. એ અડધુંપડધું ઊંડે અણે ઘણુંખરું દોડતું દોડતું ચાલે અને ચાલતું ચાલતું દોડે. એને જોઈને મને અમારા ગામની સ્વયંસિદ્ધા ખારવણ યાદ આવી ગઈ. એ જોબનવંતી શ્યામસુંદરી ખારવણ માથે ઘાસનો ભારો લઈને લગભગ દોડતી હોય એ રીતે ચાલે. સમગ્ર રાજ્યમાં રોડરનરને મારવા પર સરકારી પ્રતિબંધ છે.

રણની પ્રાણી સૃષ્ટિ પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. રણમાં થતી એક પ્રકારની કીડીનું નામ છે, ‘કાર પેન્ટર એન્ટ.’ રણનો ચિત્તો (Jaguar) પણ નજરે જોયો. એ ચિત્તા કરતા વાઘ જેવો વધારે જણાયો. આ જગુઆરની સગી માસી એવી રણની બિલાડીનું નામ છે જગુઆરન્ડી. ચકલા-ચકલી, ઘુવડ, પોપટ, કાગડા, સમડી, ગરુડ અને પાણીમાં તરતાં બતકથી માંડીને હરણ, ઘેટાં શિયાળ, ખિસકોલી તથા સાપ જેવાં અનેક પ્રાણીઓને ઝટપટ મળી લીધું. રેતાળ જમીન પર ખડકો સાથે, ખડકનો જ રંગ ધારણ કરીને પડી રહેલો કાયબો પણ જોયો અને ગરોળીની જ્ઞાતિનાં, મગરની મુદ્રા ધારણ કરીને પડી રહેલાં પ્રમાદયોગી પ્રાણીઓ પણ જોયાં.

એરિઝોનાના રણમાં અનેક ડુંગરો આવેલા છે. એ ડુંગર પર અને તળેટીમાં જાડાં, મજબૂત થળવાળાં, લીલા રંગનાં, કાંટાળાં થોરવૃક્ષ(Saguro) જોયાં. આ વૃક્ષોનાં થડમાં બખોલ પાડીને પક્ષીઓ માળા બાંધે. ઘુવડનો માળો જીવનમાં પ્રથમ વાર નજરે જોયો. વળી લક્કડખોદ(Wood-Pecker) ચાંચ વડે જે બખોલ પાડે તેમાં પોતે રહે જ એવું કશું નહીં. થોર વૃક્ષો પર આવાં તો અનેક નાનાંમોટાં કાણાં એ પાડતો જ રહે. લક્કડખોદનું આ યજ્ઞકાર્ય રણની સમગ્ર પક્ષીસૃષ્ટિ માટે ઉપકારક બને છે.

રણમાં થોરની હજારો જાત હશે. ઘણી જોવા મળી. કાંટાઓનું સૌન્દર્ય જોવું હોય તો અહીંના કેક્ટસ ફ્લાવર્સ નિરાંતે જોવાં પડે. આપણે ત્યાં થોરિયાની વાડ તો ગામેગામ હોય છે. હવે તો ઘરની દીવાનખાનામાં કૂંડાંમાં થોરની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. રણમાં પણ વસંત બેસે એ કલ્પના જ કેવી રોમાંચક છે! અહીંના રણમાં વસંતનો ખરો વૈભવ માંડ ત્રણેક અઠવાડિયાં ટકે છે. બાકી ઉનાળામાં તો ઉષ્ણતામાન ૧૨૦ અંશ ફેરનહીટ સુધી જાય અને શિયાળામાં શૂન્યની નીચે ચાલી જાય. વળી દિવસ અને રાતના ઉષ્ણતામાન વચ્ચેનો ગાળો ખૂબ જ મોટો.

વસંત બેસે પછીનાં ત્રણેક અઠવાડિયાં દરમિયાન લોકો રણમાં થોર ખીલે તે જોવા ઊમટી પડે. અહીં એને ‘બ્લૂમિંગ’ કહે છે. નજરે જોયા વગર થોરને જે ફૂટારો લાગે તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. મોટાંમસ થોરવૃક્ષો પર રંગીન ફૂલો બેસે તે જોઈને મન વિચારે ચડી જાય છે. બહારથી સાવ શુષ્ક અને કાંટાળા એવા થોરને પણ વસંતમાં ફૂલ બેસે ત્યારે માણસ જેવો માણસ સખણો રહી શકે ખરો?

કેટલાક માણસો ખરેખર થોર જેવા હોય છે. તેઓને અહીં લાવીને આ થોરવૈભવ બતાવવો જોઈએ. એ જોઈને એમની પાસે ઊભેલી પત્નીથી કહેવાઈ જાય તો નવાઈ નહીં કે: ‘તમારા કરતાં તો આ મૂઆ થોરિયાં સારાં; ક્યારેક ખીલે તો છે!’ ભારતની સરકારી ઓફિસોમાં ક્યારેક તમને થોરિયાભાઈ કાંટાવાળા મળ્યા હશે. તેઓને તમે કદી હસતા નહીં જોયા હોય.

રણમાં ખીલેલી વસંતને મેં નજરે જોઈ, સગે કાને સાંભળી અને એની સુગંધને નાક ભરીને માણી. એ વસંતનો સ્પર્શ થોડોક કાંટાળો ખરો. રણ વિષેની કલ્પના જ બદલાઈ ગઈ.

ગુલાબને કાંટા હોય એવું બહુ સાંભળીને કાન થાકી જાય છે. અહીં તો જોયું કે કાટાંને મજાનાં ફૂલ બેઠાં છે. સાવ અનાસક્ત દેખાતા ખડક પર થોર ઊગેલો હોય ત્યારે ક્યે મોઢે કહેવું કે ખડક નર્જીવ છે? આ રણ જોયા પછી રણને શુષ્ક કહેવાથી ગુસ્તાખી શી રીતે થાય! આ વર્ષે (૧૯૮૫) અહીં પંદર ઈંચ વરસાદ થયો, બાકી સરેરાશ વરસાદ આઠ-નવ ઈંચ ગણાય. અહીંના આકાશમાં ઊગેલા મેઘધનુષ્યના ફોટા પણ જોયા. રણમાં વળી મેઘધનુષ જોવા મળે!

ઉનાળાની બપોરે અહીં સડક એટલી તપે છે કે તેના પર ઈંદું ફોડીને ઝટ આમલેટ બને તે ટીવી પર બતાવવામાં આવે છે. રણનો આકરો ઉનાળો અને વિકરાળ શિયાળો થોર વનસ્પતિ જ વેઠી શકે. અહીં ઊંટ સદંતર ગેરહાજર છે. થોરવૃક્ષના થડમાં પાણી સંઘરાઈ રહે છે. એ પાણી કાઢીને અહીંના આદિવાસીઓ પીએ એની ફિલ્મ ભારતમાં જોયેલી. પર્યાવરણની શત્રુતા અને ઉષ્ણતામાનની વધઘટ સામે ટક્કર લઈ શકે તેવી અખૂટ પ્રાણશક્તિ ધરાવતી વનસ્પતિ તે થોર. રણના મિજાજની એને ખબર હોય છે. રણમાં ઊગેલાં હજારો લાખો થોરવૃક્ષોને સરકારે અભયદાન આપ્યું છે. કેક્ટસની એકાદ ડાળખી કાપીને ઘરના બાગમાં રોપી દો તો ચોરીનો કેસ માંડી શકાય તેવો કાયદો છે. થોરવૃક્ષો સો-બસો વર્ષ જૂનાં હોય છે. રણનું આવું કાંટાળું સૌન્દર્ય જોઈને થાય કે: રણ બની ગયેલા કો'ક મનને સાવ નિષ્કંટક બનવાનું પાલવે ખરું?

રણ પર ઝળુંબેલું આકાશ પણ કેવું! નિરપવાદપણે ભૂરુંભટાક એવું આકાશ પહેલાં કદી જોયું ન હતું. સામાન્ય રીતે આખા આકાશમાં ક્યાંક તો એકાદ વાદળી જોવા મળે જ. અહીં તો બસ ભેળસેળ વગરની ભૂરાશ જ દેખાય! કલાપીની 'ગ્રામમાતા'ની પેલી પંક્તિ, 'ભૂરું છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ દિસતી એકે નથી વાદળી', યાદ આવી જાય. એવે વખતે ઘરની અને ગામથી દૂર હોવાનો વિષાદયોગ પણ મનમાં છવાઈ જાય.

રણ પરનું આકાશ રાત્રે પણ એટલું જ સુંદર. પૂનમના ચંદ્રનો વૈભવ પણ અહીં અનોખો. અમાસના દિવસે તારાઓનું ગણરાજ્ય રણમાં અધિક સુંદર દિસે. ઇસ્લામનો ઉદય રણમાં થયો. પ્રતીક એનું ચાંદતારા હોય એમાં શી નવાઈ! ઇસ્લામનો લાડકો રંગ તો લીલો જ હોય ને! વળી રણમાં સૂર્યોદય નહીં; સૂર્યાસ્તનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાનું. રણમાં સૂર્યોદય નહીં; સૂર્યાસ્તનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાનું. રણમાં સૂર્યોદય પીડાની શરૂઆત ગણાય અણે સૂર્યાસ્ત એટલે મૂર્તિમંત હાશ! જે લોકો ઇસ્લામની ખૂબીઓ સમજવા માગતા હોય એમણે રણનો પરિચય કેળવવો જ રહ્યો. આર્યધર્મ એ અરણ્યધર્મ છે, ઇસ્લામ રણધર્મ છે.

કેક્ટસ ફલાવર પાસે માણસે પૂરી નમ્રતા અણે ભક્તિ સાથે જવું જોઈએ. અનાસક્તિનું મહત્ત્વ સમજવામાં થોર ગીતા કરતાંય વધારે ઉપકારક બની શકે. અનાસક્તિથી શોભતો દઢ વૈરાગ્ય પણ આનંદપર્યવસાયી હોઈ શકે એનો ખ્યાલ એના પર ખીલેલાં ફૂલોને જોઈને આવી શકે. જીવનની વાસ્તવિકતાને સમજવામાં ગુલાબ અને થોર, સરખાં ઉપકારક બની શકે.

અમેરિકામાં રહીને પૂરા ચાર મહિના મેં રણનું સૌન્દર્ય માણ્યું. ઓરિઝોના રાજ્ય મૂળે રણપ્રદેશ છે. ઓરકન્ડિશનિંગની શોધ પ્રચલિત બની પછી અહીં લોકો બહારથી ઘણા આવ્યા અને ઔદ્યોગિક વિકાસ શરૂ થયો. ન્યુયોર્ક-શિકાગો જેવાં સ્થળોએ રહેનારાં સુખી

કુટુંબો ઓરિઝોનામાં પણ એક ઘર રાખી મૂકે જેથી શિયાળામાં બરફના રણથી બચી શકાય. વૃદ્ધો શિયાળામાં અહીં આવીને રહે છે. અહીંની ઠંડી આકરી ખરી પણ બરફ ઝાઝો નહીં.

રણ કોને કહે તે સમજવું હોય તો ટેડ એડવર્ડ્ઝનું પુસ્તક 'બિયોન્ડ ધ લાસ્ટ ઓએસિસ' વાંચવું. એમાં સહરાનું રણ પગપાળા પાર કરનારા એક સાહસવીરનાં પરાક્રમોની દાસ્તાન છે. સહરાને પણ પોતીકી ભવ્યતા હોય છે. મેં એ ભવ્યતા દૂરથી જોઈ છે; નાઈલને કિનારે ઊભા રહીને. મિલ્ટનની પંક્તિઓમાં સૌન્દર્યની સમજ આ રીતે વ્યક્ત થઈ છે:

Beauty...Nature' coin

Must be hoarded

But must be current

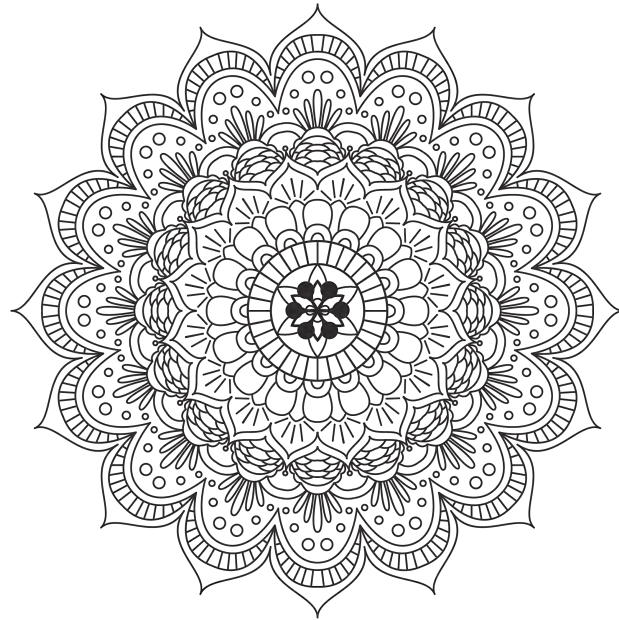
And the good thereof

Consists in mutual and

Partaken bliss!

પ્રકૃતિની ટંકશાળ સમા સૌન્દર્યને હૃદયમાં જ સંઘરી શકાય અને એને માણવાની ખરી મજા તો ત્યારે જ આવે જ્યારે એની વચાળે વિહરવાનું ને વેઠવાનું બને. રણમાં વિહરવાની અને રણને વેઠવાની તક મને મળી. આ તક રેતાળ હતી છતાં ભીની હતી; સૂકી હતી છતાં લીલી હતી અને પીડાકારક હતી છતાં ચંદનલેપની શીતળતા અર્પનારી હતી.

[આપણે પ્રવાસી પારાવારનાં, ૧૯૯૨]

સામયિક

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં સંપાદનકાર્યના અનુભવો

મધૂસૂદન પારેખ

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં યશવંત શુક્લે સંપાદનકાર્યની જવાબદારી સ્વીકાર્યા પછી મને તેમાં સાંકળ્યા પછી મારું ભારણ ઓછું કરવા તેમણે કોલેજના ગુજરાતીના એક અધ્યાપકને મારી સહાય માટે ગોઠવ્યા; પણ એ મહત્ત્વાકાંક્ષી હોવાને કારણે બીજી કોલેજમાં મારું સ્થાન મળવાથી વિદાય થઈ ગયા.

વળી પાછો સંપાદનના કાર્યનો વ્યવહાર મારે ભાગે આવ્યો.

સંપાદનકાર્યમાં યશવંત શુક્લે એમને મળેલી સ્વતંત્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને મને સાંકળ્યો પણ કારોબારીના પીઠ સભ્યોને મારી આ નિમણૂક અનેક કારણોસર પસંદ ના આવી. તેમણે મૂંગી નારાજગી પ્રગટ કરવા માંડી. એ વડીલોની નારાજગી ઓછી કરવા માટે અને સંપાદનકાર્યમાં એમનો સહકાર મેળવવા માટે મેં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં એકાદ વાર્તા માટે માગણી કરી.

એક પીઠ સભ્ય, જે મારા પિતાના સુપરિચિત હતા તેમણે કતરાતો જવાબ વાળ્યો : ‘તમે સંપાદક છો તમે જ વાર્તા લખો ને!’

આ કડવો ઘૂંટડો હું પી ગયો. એમનો પડકાર ઝીલીને મેં અંગ્રેજીમાંથી કોઈ વાર્તાનો અનુવાદ કરવાનો પ્રયોગ કર્યો. મેં પીએચ.ડી.ના અભ્યાસમાં પારસીઓનો ગુજરાતી નવલકથામાં ફાળો એ વિષય, યશવંતભાઈની નિશ્રામાં રાખ્યો હતો. પારસી લેખકોએ મોટા ભાગે અંગ્રેજી નવલકથાઓમાંથી ભાષાંતર કે રૂપાંતર કર્યા હતાં. એ નિમિત્તે મારે પણ અંગ્રેજી નવલકથાઓ-વાર્તાઓ વાંચવાનું થયું. એ કારણે અંગ્રેજી ભાષા-સાહિત્યનો મને સુપેરે અનુભવ થયો. અંગ્રેજી પર મારી પકડ જામતી ગઈ.

મેં એક અંગ્રેજી વાર્તા પરથી ‘છત્રી’ નામથી એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. એના અંગ્રેજી લેખકનું નામ અત્યારે સ્મરણમાં નથી; પણ મને એ પૃથ્વિ અનુકૂળ આવી ગઈ.

હું દર મહિને અંગ્રેજી વાર્તા પસંદ કરીને તેનો ગુજરાતી રસળતો અનુવાદ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં આપતો રહ્યો. એ નિમિત્તે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નું

સંચાલન-સંપાદન કરવાનું આવ્યું. યશવંતભાઈને દર અઠવાડિયે વર્તમાનપત્રમાં કટાર લખવાની રહેતી એટલે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પોતાના યોગદાન નિમિત્તે આરંભમાં ટૂંકી નોંધ લખવાનું શરૂ કર્યું. રોજિંદી વૈશ્વિક કે દેશીય ઘટનાઓની નુક્તેચીની નિમિત્તે એમણે નોંધ લખવા માંડી. એવ ટૂંકી નોંધ લખવા માટે પણ એમને સમય ચોરવો પડતો હતો. કેટલીક વાર તો ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નું મેટર પ્રેસમાં પહોંચી ગયું હોય ને એમની નોંધ બાકી હોય. મારે વિનયપૂર્વક તાકીદ કરવી પડે. એ અત્યંત ઝડપથી કોઈ ને કોઈ સમકાલીન ઘટના પર દસેક મિનિટમાં જ ઊડતી કલમે નોંધ લખી કાઢે અને એ તરત પ્રેસમાં પહોંચી જાય. એટલે પ્રકાશનની તારીખ સચવાઈ જાય.

અલબત્ત, આવા તાકીદના કાર્યમાં પણ એમના સતેજ દિમાગમાંથી કોઈ ને કોઈ બનાવ નોંધ માટે મળી જતો. આમ તો ને આમ અમારા સંપાદનકાર્યમાં તકલીફો છતાં એ નિયમિત રીતે તારીખ મુજબ પ્રકાશિત થતું. સંપાદનકાર્યમાં મારે બીજી મુશ્કેલીઓ વધવા માંડી. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં યશવંતભાઈનું મોટું નામ. એટલે પ્રતિષ્ઠા પામવા કેટકેટલા લેખકો એમનું લખાણ મોકલી આપતા. યશવંતભાઈ પોતે એમાં કશી ડખલ કરતા નહિ. એમણે બધું કાર્ય મારા ભરોસે જ છોડ્યું હતું.

સંપાદન દરમિયાન વાર્તા તો ઠીક પણ કાવ્યોની ભરમાર થતી. કવિઓનો રાફડો જાણે ફૂટી નીકળ્યો હતો. લેખો પણ મોટા ભાગે પાનાં ભરેલાં – સામગ્રીરૂપે ઠલવાતા એકસામટા સંખ્યાબંધ લેખકોનો ગંજ મારે માટે મોટા પડકારરૂપ બની રહેતો. અલબત્ત, મને ભૂતકાળમાં વાર્ષિક વાહ્યમયની સમીક્ષા કરવાનો મોકો મળ્યો હતો. એટલે એમાંથી મારી ઔચિત્યવૃત્તિ Sense of priority ખીલી હતી. લેખો તપાસવામાં એ મને બહુ સહાયક બનતી. સંપાદનકાર્યમાં એવો પણ અનુભવ થયો કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની લાલસામાં લેખકો કાચા અને અભ્યાસ વિનાના લેખો પણ મોકલી આપતા. આવા લેખો વાંચવાનું કાર્ય સાચે જ કંટાળારૂપ હતું. એ લેખોની મરામત કરવામાં સમય તો ખાસો જતો પણ શ્રમ પણ ઝાઝો પડતો. મને હવે સમજાયું કે રસિકભાઈએ ભારે કામગીરીના બોજને કારણે સંપાદનકાર્ય છોડ્યું. અને વિદ્યાસભાના લેખકો - અધ્યાપકોને કામગીરી સોંપવા માંડી ત્યારે અધ્યાપકો માંડ એકાદ-બે વર્ષ પરાણે જવાબદારી સ્વીકારતા હોય તેમ થોડા વખતમાં જ તેમાંથી ફારેગ થઈ જતા. સંપાદનકાર્ય નિષ્ઠાથી કરવામાં સાચે જ સમય તો ઠીક પણ ઝાઝેરો શ્રમ પડતો. અધકચરા અભ્યાસી લેખકોના લેખોની તપાસ તો સાચે જ કંટાળાજનક બની જતી, તેમ છતાં બને તેટલી નિષ્ઠા અને કાળજી રાખીને લેખકોની સામગ્રીને ન્યાય આપવા સહનશીલ બની રહેતો. (ક્રમશઃ)

મધ્યકાલીન કાવ્ય

વાંકું મ જોશો વરણાગિયા

દયારામ

વાંકું મ જોશો વરણાગિયા,
જોતાં કાળજામાં કાંઈ થાય છે જીરે. વાંકું ટેક.

અણિયાળી આંખે વાલમ પ્રાણ મારો પ્રોયોછે,
મોહન મુખડું જોઈ મનડૂં મોહાયછે જીરે. વાંકું ૧

મંદ મીઠી હંસણી તે તો મોહનીનો ફંદ છે,
તેમાં પડ્યા પછી કેણે નીકળાય છે જીરે. વાંકું ૨

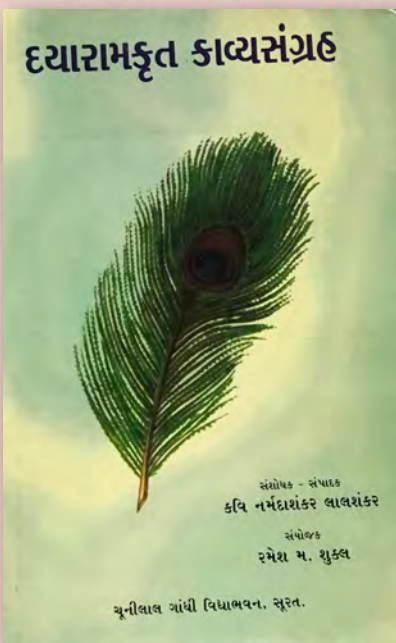
નખશીખ લગી રૂપરસિક મધુર મનોહર,
જ્યાંહાં જોઈએ ત્યાં આંખ ઠરી જાય છે જીરે. વાંકું ૩

નાસીકાનું મોતી ઝુમી રહ્યું છે અધર પર,
તે તે મનડા મારામાં ઝોકાં ખાય છે જીરે. વાંકું ૪

અબળા જન મહોય તે તો કૌતક કહેવાય નહીં.
તેમાં કામ જેવા ફૂટડા વહેવાય છે જીરે. વાંકું ૫

નટવર નાગર રસિક મુગટમણી,
જગનમોહનરૂપ શાસ્ત્રમાં ગણાય છે જીરે. વાંકું ૬

દયાના પ્રીતમ મીઠી મોરલી સૂણીને હવે,
વણમૂલે સરવ વેચાય છે જીરે. વાંકું ૭

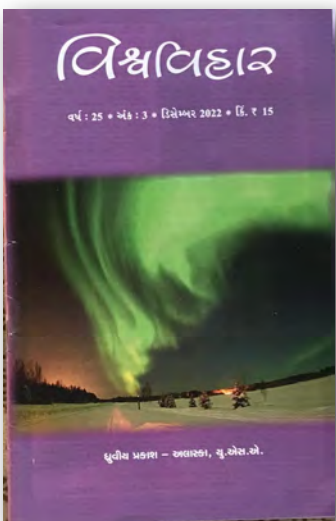
હાસ્ય

ગેસના બાટલાનો બૂચ

રતિલાલ બોરીસાગર

ગેસ પર ચા બની રહી હતી. અત્યારે કામચલાઉ રીતે હું ઘરનો રખેવાળ વડો હતો. કારણ કે ઘરમાં હું એકલો હતો. ઘરના બધા સભ્યો અઠવાડિયા મોટ બહારગામ ગયા હતા. આ એક અઠવાડિયું ઘરમાં મારું જ ધાર્યું થવાનું હતું. ‘આઠ વાગ્યા, હવે ઊઠો.’ ‘નવ વાગ્યા, હવે છાપું મૂકો ને નાહી લો...’ વગેરે વગેરે ફરમાનો હુમણાં થવાનાં નહોતાં. હા, તો ગેસ પર ચા બની રહી હતી. એકાએક તપેલીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને ચા ઊભરાવા માંડી. પણ તપેલીના હૃદયનો સંદેશો મારા મગજ સુધી જલદી પહોંચ્યો નહિ. ચા ઊભરાઈને છોક તપેલીના કાંઠા સુધી આવી ગઈ. તપેલી પોતાનું સમગ્ર હૃદય પ્લેટફોર્મ પર ઠાલવી દેવા તૈયાર થઈ ગઈ. એકાએક મારા મગજમાં ઝબકારો થયો. રજા પુરૂરવાએ બેબાકળા બનીને ઉર્વશીને શોધી હતી, એમ સાણસી શોધવા હું બેબાકળો થઈ ગયો. પણ પુરૂરવાને જેમ ઉર્વશી ક્યાંય દેખાઈ નહોતી એમ મને સાણસી ક્યાંય દેખાઈ નહિ. પરંતુ એકાએક ચમત્કાર થયો. બાલકૃષ્ણના પગનો અંગૂઠો અડતાં જ જમનાનું પૂર ઓસરી ગયું હતું તેમ તપેલીમાંથી બહાર નીકળી જવા મથતી ચા એકાએક પાછી તપેલીમાં સમાઈ ગઈ. સીધીસાદી ઘટનાઓ પણ મને જલદી સમજાતી નથી તો આવી ચમત્કારિક ઘટના તરત સમજાઈ જાય એ તો શક્ય જ નહોતું. પણ આ ચમત્કાર હતો એમાં શંકા નહોતી.

ઘરમાં બીજું દૂધ નહોતું. ચા બહાર ઢળી ગઈ હોત તો અત્યારે બપોરની ઊંઘ પછીની અનિવાર્ય ચાથી મારે વંચિત રહેવું પડત. પ્રભુએ ચમત્કાર કરી ચાને તપેલીમાં સમાવી દીધી. પણ આપણે બેધ્યાન હોઈએ તો પ્રભુ એકાદ વાર ચમત્કાર કરીને બચાવે પણ પછી તો આપણે જાગ્રત થવું પડે. હું જાગ્રત થયો. સાણસી શોધી કાઢી. ચા ફરી ઊધ્વારોહણ કરે તો ચાનું રક્ષણ કરવા મેં જમાણા

હાથમાં સાણસી ધારણ કરી. પણ આ શું? ચા એમની એમ જ તપેલીમાં સ્થિર હતી. કપાળ પર બે-ત્રણ હળવી ટપલીઓ મારી હું મારા મગજને ઓર્ડરમાં લાવ્યો અને મેં જોયું તો ગેસ જ બુઝાઈ ગયો હતો. બટન બંધ નહોતું થયું અને ગેસ બુઝાઈ ગયો હતો – બિનબાદલ બરસાત! પ્રભુ મદદ કરે છે ત્યારે કેવી અદ્ભુત રીતે કરે છે! પ્રભુનો ઉપકાર માની હું લાઈટરથી ગેસ પેટાવવા માંડ્યો. લાઈટરમાંથી તિખારા ઝર્પા પણ ગેસમાં ચૈતન્યનો સંચાર ન થયો. એટલે મેં દીવાસળી સળગાવી, પણ ગેસ ન સળગ્યો. મેં ત્રણ દીવાસળી એકસાથે રાખીને સળગાવીને ગેસ પાસે ધરી. મારાં આંગળાંને અગ્નિનો સ્પર્શ થયો પણ ગેસને ન થયો. ઓહ! ગેસ ખલાસ થઈ ગયો છે એનો મને ખ્યાલ આવ્યો. અલબત્ત, આ ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા વિચલિત ન થઈ. પણ બાટલો ખાલી હોય તોય પ્રભુ ગેસ સળગાવી આપશે એવું પણ હું માનતો નહોતો. પુરુષાર્થ કરી ગેસનો બાટલો બદલવો પડશે એ હું સમજતો હતો, ગેસ ભરેલું બીજું સિલિન્ડર ઘરમાં હતું પણ ખરું. કોઠારમાંથી એને રસોડામાં લાવવાનો અને સગડી સાથે એનું જોડાણ કરવાનો પુરુષાર્થ હું કરું તો જ હવે ગેસ પર ચા થઈ શકશે એની મને ખાતરી થઈ ગઈ.

હું પુરુષાર્થ કરવા કટિબદ્ધ થયો. ઘરના કોઈ ને કોઈ સભ્યને ગેસનો બાટલો બદલતાં મેં ઘણી વાર જોયા હતા. જૂના બાટલાનો સગડીથી વિચ્છેદ કરાવવાનો અને નવા બાટલાનો તેની સાથે યોગ કરી દેવાનો એટલું જ એમાં કરવાનું હોય છે. એટલે આ કામ ઘણું સરળ છે એમ હું સમજતો હતો પણ જગતમાં સરળ દેખાતાં બધાં કામો ખરેખર સરળ નથી હોતાં – બધાં માટે તો નથી જ હોતાં. કોઠારમાંથી ભરેલા બાટલાને રસોડામાં લાવવાનું કામ મેં ધાર્યું હતું એટલું સરળ ન નીકળ્યું. ખાલી બાટલો ઊંચકીને રસોડામાં લાવવાનું પણ મારે માટે શક્ય નહોતું, તો પછી ભરેલો બાટલો ઊંચકીને લાવવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. ગેસના બાટલામાં ગેસ હોવો જોઈએ એના કરતાં કેટલીક વાર ઓછો હોય છે એવી ફરિયાદો થાય છે, પણ ગેસના ભરેલા બાટલાને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવામાં ગ્રાહકને સરળતા રહે, એને શારીરિક કષ્ટ ઓછું પડે એ માટે જ તેઓ ઓછો ગેસ ભરતા હશે એમ મને લાગે છે. પણ આ જગત જોઈએ એટલું ગુણગ્રાહી નથી. એટલે મને સહેલાઈથી સમજાઈ ગઈ એ વાત બીજાંઓને મુશ્કેલીથી પણ સમજાતી નથી.

બાટલો કોઠારમાંથી રસોડામાં કેમ લાવવો એ અંગે મેં થોડું ચિંતન કર્યું. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને માણસ ખૂબ મહેનત પડે એવાં કામો વગર મહેનતે કરવા અથવા ઘણી ઓછી મહેનતે કરવા સમર્થ થયો છે. એટલે જ મનુષ્યજાતિનો આવો અપ્રતિમ વિકાસ થયો છે. સામાન્ય રીતે મહેનતનાં કામ બીજાંઓ પાસે કરાવવામાં જ હું મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરું છું પણ અત્યારે કોઈ હાજર નહોતું. એટલે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને મારે જ ગેસના બાટલાને કોઠારમાંથી રસોડામાં ટ્રાન્સફર કરવાનો હતો. જેમની પાસે બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની સૂઝ છે, એમને કશોક ને કશોક રસ્તો જડી જ આવે છે એવું જેમને બુદ્ધિનો ઉપયોગ ઝાઝા અવસર આવતા નથી એવા લોકો માને છે. આવા લોકો પર ભરોસો મૂકીને મેં મારી બુદ્ધિને કામે લગાડી. ભરેલા બાટલાને પહેલા ભૂમિશયન કરાવવું અને પછી એને ગબડાવતાં

રસોડામાં લાવવો એવો માર્ગ મને સૂઝ્યો. બાટલાનો સુદર્શન ચક્ર જેવો ઉપરનો ગોળ ભાગ ઝાલીને મેં બાટલાને ભૂમિ પર સૂઈ જવાની આજ્ઞા કરી. પણ આ રીતે એક તુચ્છ મનુષ્યની આજ્ઞા માનવામાં એને નાનમ લાગી હશે એટલે એણે અત્યંત ઝડપથી પૃથ્વી પર પડતું મૂક્યું. મારા પગનો પંજો બાટલા નીચે દબાઈ જતાં માંડ રહી ગયો. પગનો પંજો બાટલા નીચે દબાઈ ગયો હોત તો મારે ભાગે બે-ચાર મહિનાનો ખાટલો આવત.

‘સુજ્ઞ માણસો કામનો આરંભ જ કરતા નથી અને આરંભ કરે છે તો અધૂરું રાખતા નથી.’ એવું એક સંસ્કૃત સુભાષિત છે. હું તો જોકે આ સુભાષિત વાંચ્યા પહેલાંથી – લગભગ જન્મથી જ – કોઈ કામનો આરંભ બને ત્યાં સુધી કરવો જ નહિ એમ માનતો આવ્યો છું અને આ માન્યતાને આચરણમાં પણ મૂક્તો આવ્યો છું. એ રીતે હું જન્મથી જ સુજ્ઞ માણસ છું એમ સહેલાઈથી સાબિત થઈ શકે એમ છે. પણ અત્યારે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને (ખરેખર તો દુરુપયોગ કરીને) મેં બાટલો બદલવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો હતો. એટલે હવે એ કામ એક સુજ્ઞ માણસ તરીકે પૂરું કરવાનું મારે માટે અનિવાર્ય હતું. મેં બાટલાને ગબડાવવા માંડ્યો. આ બાટલાને આ રીતે જમીન પર પટકીને આ પૂર્વે કોઈએ નહિ ગબડાવ્યો હોય એટલે એને આ પરિસ્થિતિ ઘણી અપમાનજનક લાગી હશે એવું એના વર્તન પરથી મને લાગ્યું. એણે વારંવાર મારા એકાદ પગે કે બંને હાથને એની વિશાળ કાયા નીચે ચગદી નાખવાનું ખુન્નસ બતાવ્યું પણ કેવળ પ્રભુકૃપાથી મારા હાથપ સલામત રહ્યા.

બાટલાને ગબડાવી ગબડાવીને હું રસોડામાં તો લાવ્યો, પણ ખરું દુર્ગમ કાર્ય તો હવે કરવાનું હતું. જૂના બાટલાને સગડીથી વિખૂટો પાડવો અને નવા બાટલાને એની સાથે જોડી દેવો એ સામાન્ય લાગતું કામ ખરેખર સામાન્ય નથી. બાટલા પર મારેલું સીલ ખોલવા મેં ઘણી મથામણ કરી, પણ બચ્યું માથી વિખૂટું પડવાનો ઈનકાર કરે એમ એણે બાટલાથી વિખૂટા પડવાનો ઈનકાર કર્યો. મને યાદ આવ્યું કે વર્ષો પહેલાં પ્રાઈમસ ફાટવાનો કારણે હું દાઝી ગયો હતો ત્યારે જ્યોતિષના જાણકાર એવા મિત્રે કહ્યું હતું કે તમારી કુંડળીમાં અંગારયોગ હોવો જોઈએ. એ અંગારયોગ આજે ફરી પ્રબળ બની જાય અને ગેંસનો બાટલો ફાટે ત જીવતા રહેવાની શક્યતા નહીંવત્ ગણાય. પડોશીની મદદ લઈ શકાય પણ અત્યારે બાજુના ત્રણેય ફ્લેટમાં કેવળ મહિલાઓ જ ઘેર હોય. આમાંથી કોઈ પણ બહેન મદદ કરે જ. પણ મારાથી ન થાય એવું કામ એક સ્ત્રી કરી દેખાડે એમાં મને મારું જ નહિ, જગતના તમામ પુરુષોનું અપમાન લાગ્યું. કાશ્મીરના પ્રશ્ને ભારત સરકાર મૂંઝાઈ ગઈ છે એમ ગેંસના બાટલાના પ્રશ્ને હું મૂંઝાઈ ગયો.

એકાએક મારા મનમાં પ્રકાશ થયો. ઈમરજન્સી વખતે ગેંસની દુકાને જોડવાના ટેલિફોન નંબર મેં નોંધી રાખ્યા હતા. આ નંબર જોડાવાથી ગેંસની ઈમરજન્સી સેવા ચોવીસે કલાક ઉપલબ્ધ હોઈ શકે છે એ હું જાણતો હતો. મેં ફોન જોડ્યો. ઈમરજન્સી સેવાને લગતો ફોન છે એટલે કોઈ કર્મચારી ફોન પર

હાથ રાખીને જ બેઠો હશે અને ઘંટડી વાગતાં જ ફોન ઉપાડી લેશે એમ મેં ધાર્યું હતું પણ ઠીક ઠીક વખત ઘંટડી વાગી તોય કોઈએ ફોન ન ઉપાડ્યો. હું ફરી મૂંઝાઈ ગયો પણ ત્યાં કોઈએ ફોન ઉપાડ્યો. મેં પૂછ્યું: ‘ગેસની ઇમરજન્સી સેવાનો નંબર છે?’ મારા અવાજમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ગભરાટ ભળેલો હતો.

‘બોલો! શો પોબલેમ છે?’ સામેથી કોઈએ પૂછ્યું.

‘ગેસની ઇમરજન્સી છે. આપને ત્યાંથી કોઈ તાત્કાલિક આવે એ અનિવાર્ય છે.’

‘કેવા પ્રકારની ઇમરજન્સી છે?’

‘એ તો હું સમજાવી શકું એમ નથી પણ ગેસનો બાટલો ફાટે એવી શક્યતા છે એમ પણ કહેવાય.’

‘હેં?’ ગેસનો બાટલો ફાટવાની વાત સાંભળી એમનો અવાજ ફાટી ગયો. ‘તમારું સરનામું લખાવો’ એમણે કહ્યું.

મેં સરનામું લખાવ્યું. દસ જ મિનિટમાં મોટી ઇમરજન્સી બોક્સ લઈને એક ભાઈ હાજર થયા. ‘રતિલાલ બોરીસાગર તમે?’ એમણે પૂછ્યું. મેં હા પાડી. ‘ચાલો બતાવો શી ઇમરજન્સી છે?’ એમ કહી એમણે પેટી ઉઘાડી. પેટી ખાસ્સી વજનદાર હશે એમ ઉઘાડવામાં એમને પડતી તકલીફ પરથી લાગતું હતું. ‘પેટી તો ખૂલશે ને?’ એવો પ્રશ્ન મને થયો. પણ મેં પૂછ્યો નહિ. એમને હું રસોડામાં લઈ ગયો અને ગેસનો બાટલો બતાવીને મેં કહ્યું, ‘ગેસના આ બાટલાનો બૂચ મારાથી ખૂલતો નથી. એ બૂચ ખોલવાનો છે અને સગડી સાથે બાટલાને ફિટ કરવાનો છે.’

‘આમાં ઇમરજન્સી ક્યાં આવી? તે દિવસે પહેલી એપ્રિલ હતી. એટલે મેં તેમને એપ્રિલફૂલ બનાવ્યા હોય એવો એમને વહેમ પડ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. હું ગભરાઈ ગયો. મેં કહ્યું, ‘ઇમરજન્સી સાપેક્ષ બાબત છે. તમને ઇમરજન્સી ન લાગતી હોય એમાં મને ઇમરજન્સી લાગી શકે. ઇન્દિરાજીએ ઇમરજન્સી લાદી ત્યારે પ્રજાને અને વિરોધ પક્ષવાળાને ઇમરજન્સી લાગી હતી એવી ઇન્દિરા ગાંધી કે કોંગ્રેસવાળાઓને નહોતી લાગી.’

‘સંદેશ’માં દર રવિવારે રતિલાલ બોરીસાગર લખે છે તે તમે છો?’ એમણે એકાએક પૂછ્યું, આ માણસ ‘સંદેશ’માં મારી ફરિયાદ કરશે કે શું? એવી મને બીક લાગી. બીતાં બીતાં મેં હા પાડી. એ હસી પડ્યા ને બોલ્યા, ‘તમારા લેખો વાંચીને તમને જેવા ધારેલા તેવા જ તમે ખરેખર છો એવું લાગે છે. (એવા જ બધા ખરેખર છો – એવું એમને કહેવું હશે, પણ વિવેકમાં ‘બાધા’ શબ્દ બોલ્યા નહિ). તમારું કામ કર તાં મને આનંદ થશે’ કહી એમણે એક મિનિટમાં બૂચ ખોલી નાખ્યો અને બે-ત્રણ મિનિટમાં બાટલને સગડી સાથે જોડી દીધો.

એક ઇમરજન્સીનો સુખદ અંત આવ્યો.

ઇતિહાસ-કથન

ચર્ની રોડ સ્ટેશન અને સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથા વચ્ચેનો સંબંધ

દીપક મહેતા

બોમ્બે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે પરનું ૧૮૬૭માં બંધાયેલું ચર્ની રોડ સ્ટેશન. તેના પછી વીસ વર્ષે, ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયેલી ગુજરાતી સાહિત્યની ખૂબ જાણીતી અને માનીતી નવલકથા સરસ્વતીચંદ્ર (ભાગ ૧). આ બે વચ્ચે કશો સંબંધ ખરો? હા. આ નવલકથાના પાયામાં જે ઘટના રહેલી છે તે ઘટના સાથે ચર્ની રોડ સ્ટેશન જોડાયેલું છે. આ ઘટના તે કથાનાયક સરસ્વતીચંદ્ર ઉર્ફે નવીનચંદ્રનો ગૃહત્યાગ. પિતા લક્ષ્મીનંદનનું ઘર છોડીને સરસ્વતીચંદ્ર નીકળી પડ્યો ન હોત તો પછીની કોઈ ઘટના બની શકી જ ન હોત. અપરમાનાં મેણાંટોણાંથી કંટાળેલો સરસ્વતીચંદ્ર ઘર છોડવાનું નક્કી કરે છે અને પોતાના આ નિર્ણયની જાણ નિકટના મિત્ર ચંદ્રકાન્તને પત્ર દ્વારા કરે છે. એ પત્રમાં બીજી કેટલીક વાતો ઉપરાંત લખ્યું છે કે ‘મારી શોધ કરીશ નહિ.’ પિતા લક્ષ્મીનંદન પર લખેલો કાગળ પણ સરસ્વતીચંદ્રે એ જ કવરમાં મૂક્યો છે. એક જમાનામાં ખૂબ જાણીતી થયેલી પંક્તિઓ આ પત્રમાં જ લખાઈ છે:

સુખી હું તેથી કોને શું, દુઃખી હું તેથી કોને શું?

જગતમાં કંઈ પડ્યા જીવ, દુઃખી કંઈ ને સુખી કંઈક.

વાલકેશ્વર પર આવેલા લક્ષ્મીનંદનના બંગલે ચંદ્રકાંત ગયો તો ખબર મળ્યા કે સરસ્વતીચંદ્ર તો વહેલી સવારે ઘરની ઘોડીગાડીમાં બેસીને ચોપાટી ફરવા ગયો છે. એટલે ચંદ્રકાંતે ભાડાની ગાડી ચોપાટી તરફ દોડાવી. ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રની ઘોડાગાડી દરિયાકિનારે ઊભેલી તેને મળે છે. ગાડીવાન કહે છે કે ભાઈ તો અહીંથી પગે ચાલીને આગળ ફરવા ગયા છે. ઘણો વખત થયો પણ પાછા ફર્યા નથી. આ ‘આગળ’ એટલે ચર્ની રોડ સ્ટેશન તરફ. અહીં લેખક કહે છે: "મુંબઈના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિય સ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને તેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં રેલવેની કોસિંગ

આવે છે તે ઓળંગતાં ચર્ની રોડ સ્ટેશન છે." ગોવર્ધનરામ જેને રેલવેની સડકનું કોસિંગ કહે છે તે આજે પી એમ બાથની સામે જે લાંબો ફૂટ ઓવરબ્રિજ છે તેની નજીક આવેલું હતું. બાળપણમાં ગિરગામના ઘરેથી ચોપાટી જવા માટે આ કોસિંગ પસાર કરવું પડતું હતું તે આ લખનારને યાદ છે. ચોપાટીનું સત્તાવાર નામ એ જમાનામાં કેનેડી સી ફેસ હતું. અગાઉ આપણે જેમની વાત કરી હતી તે જૉન પિટ કેનેડીનું નામ રેલવેલાઇન પરથી પસાર થતા પુલ ઉપરાંત આ દરિયાકિનારે, આજના પી. એમ. બાથ પાસે આવેલા એક થાંભલા ઉપર આ નામ કોતરેલું છે, એટલે કે વાલકેશ્વરનું ઘર છોડ્યા પછી સૌથી પહેલાં સરસ્વતીચંદ્ર ચર્ની રોડ સ્ટેશન તરફ ગયો હતો. એ વખતે મરીન ડ્રાઇવનો રસ્તો, આજનો નેતાજી સુભાષ રોડ હજી બંધાયો નહોતો. એનું બાંધકામ ૧૯૫૧માં શરૂ થયું અને ૧૯૩૦ના અરસામાં પૂરું થયું. એટલે રેલવેલાઇનની પશ્ચિમે રસ્તો નહોતો. થોડે દૂર દરિયાકિનારો હતો. મલબાર હિલ-વાલકેશ્વરથી નીચે ઊતરતો રસ્તો ચર્ની રોડ સ્ટેશન પહેલાં પૂર્વ દિશામાં વળીને ફાટક દ્વારા ક્વીન્સ રોડ સાથે ભળી જતો. આ ક્વીન્સ રોડના જૂના ફોટામાં તેના નામની સાથે 'પ્રોમોનાડ' શબ્દ જોડેલો જોવા મળે છે. પ્રોમોનાડ એટલે દરિયાકિનારે બાંધેલા રસ્તો. ચર્ચગેટ સુધીની રેલવેલાઇનની એક બાજુએ એક જમાનામાં ક્વીન્સ રોડ અને બીજી બાજુએ દરિયાકિનારો.

સરસ્વતીચંદ્ર ચર્ની રોડ સ્ટેશન તરફ ગયો છે એમ જાણતાં વેંત ચંદ્રકાંતના પેટમાં ફાળ પડે છે અને તે ભાડાની ગાડી કરી તરત એ સ્ટેશને પહોંચે છે. કેમ? કારણ એ વખતે બહારગામ જતી ટ્રેનો પણ ચર્ની રોડ સ્ટેશને થોભતી. ૧૯૭૩માં કોલાબા ટર્મિનસનું સ્ટેશન બંધાયા પછી લોકલ તેમ જ બહાર ગામની ટ્રેનો ત્યાંથી આવતી-જતી, અને ચર્ની રોડ રોકાતી. એટલે તે માની લે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર અહીંથી ટ્રેન પકડી બહારગામ ચાલ્યો ગયો હોવો જોઈએ. એ સ્ટેશને જઈને પૂછપરછ કરે છે. લક્ષ્મીનંદન એ જમાનાના મુંબઈની જાણીતી વ્યક્તિ હોવાથી સ્ટેશન માસ્તર, ટિકિટમાસ્તર, વગેરે સૌ તેની આસપાસ ઘેરાઈને ઊભા રહે છે. મેલ અને પેસેન્જર ટ્રેનોની ટિકિટોનું વેચાણ તપાસે છે, પણ કશી ભાળ મળતી નથી. એ જમાનામાં ટ્રેનની ટિકિટ ખરીદનારાઓનાં નામ સ્ટેશન પર નોંધાતાં હોવાં જોઈએ. નહિતર ટિકિટોનું વેચાણ તપાસવાનો શો અર્થ?

પણ ચર્ની રોડ સ્ટેશનેથી બહારગામ જતી ટ્રેન શરૂ થયા પછી પણ કેટલાક વખત તે ચાલુ રહ્યો હતો. ૧૯૫૯માં ક્વીન્સર દલપતરામ પહેલી વાર મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેઓ અમદાવાદથી સુરત ગયા હતા અને ત્યાંથી 'આગબોટ'માં મુંબઈ પહોંચ્યા હતા. પણ સરસ્વતીચંદ્ર તો આગબોટ નહિ, 'વહાણ'માં મુસાફરી કરે છે! એ જ્યાં પહોંચે છે તે સુવર્ણપુર લેખકની કલ્પનાનું ગુજરાતનું એક દેશી રજવાડું છે. તે ભદ્ર નદી સાગરને મળે છે ત્યાં આવેલું છે એમ લેખક કહે છે. આ ભદ્રા નદી પણ કાલ્પનિક નામ છે પણ છેક ૧૯૭૩ પછી પણ સરસ્વતીચંદ્ર આગબોટને બદલે વહાણમાં મુસાફરી કરે એ જોઈ નવાઈ લાગે છે. મુંબઈના કયા બંદરેથી તે વહાણમાં બેઠો, અજાણ્યા રજવાડા સુવર્ણપુરમાં જવાનું તેણે કેમ નક્કી કર્યું તે અંગે લેખક મૌન છે. નવલકથાના ચોથા ભાગને અંતે કુસુમને લઈને સરસ્વતીચંદ્ર મુંબઈ આવ્યો એટલું

જ લેખક જણાવે છે. તેઓ કઈ રીતે પ્રવાસ કરીને આવ્યાં તે કહેતા નથી. પણ પછી કુમુદ અને તેની સાથેનું મંડળ ટ્રેનથી મુંબઈ આવ્યું હશે એમ લાગે છે; કારણ, લેખક કહે છે કે તેમને લેવા માટે કુસુમને લઈને હરિદાસ સ્ટેશને ગયો હતો. જો કે એ સ્ટેશનનું નામ પાડતા નથી.

કથાનાયક સરસ્વતીચંદ્ર ગોવર્ધનરામના પડછાયા જેવો છે એમ તો ન કહી શકાય, પણ એ બંને વચ્ચે ઘણી સમાનતા તો જોવા મળે જ છે. એ બંને ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધના મુંબઈના ફરજંદ છે. ગોવર્ધનરામનો જન્મ ભલે નડિયાદમાં પણ તેમના જીવનનાં મહત્ત્વનાં વર્ષો તો મુંબઈમાં જ વીત્યાં હતાં, એટલે બંને મુંબઈવાસી છે. બંને મુંબઈ છોડીને દેશી રાજ્યમાં જાય છે, પણ અંતે મુંબઈ પાછા ફરે છે. નવલકથાને અંતે સરસ્વતીચંદ્ર મુંબઈ પાછો ફરે છે. ગૃહત્યાગ એ કથાનું આરંભબિંદુ છે, તો ઘરવાપસી એ અંતિમ બિંદુ છે. એ બે વચ્ચે તે ઠીક ઠીક ભ્રમણ કરે છે. ૧૯મી સદીના અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ભ્રમણકથાઓ (પિકરસ્ક નોવેલ) સારી એવી લેખકપ્રિય અને લોકપ્રિય હતી. ગોવર્ધનરામની નવલકથા પણ આ પ્રકારની નવલકથાના ઘણા અંશો ધરાવે છે. કૌટુંબિક કલેશથી ત્રાસીને ગોવર્ધનરામ પણ ૧૮૭૪માં ઘર છોડીને ભાગી ગયા હતા. ચોપાટીથી ભાયખળા સ્ટેશન સુધી ગયેલા. પણ ટ્રેન ચૂકી જતાં પોતાના પગલા અંગે વિચાર કર્યો અને ઘરે પાછા ફર્યા. તેમના નિષ્ફળ ગૃહત્યાગની સામે સરસ્વતીચંદ્ર તેમાં સફળ થાય છે.

બંને વચ્ચે બીજી પણ કેટલીક સમાનતા છે જેન મૂળમાં મુંબઈ રહેલું છે. બંને યુનિવર્સિટી ઓફ બૉમ્બેના વિદ્યાર્થી. ગોવર્ધનરામ બી.એ., એલએલ.બી., જ્યારે તેમનો કથાનાયક એમ. એ., એલએલ.બી. ગોવર્ધનરામે એમ.એ.નો અભ્યાસ અધૂરો મૂકવો પડ્યો હતો, જ્યારે તેમનો કથાનાયક ‘સત્તર-અઢારની ઉંમરે’ એમ.એ. થઈ ચૂક્યો છે. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસનાર વિદ્યાર્થીની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૬ વર સની હોવી જોઈએ એવો નિયમ આ નિયમનો લાભ લઈ છઠ્ઠા ધોરણ પછી સીધી મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી હતી. એ વખતે મેટ્રિક પછી બી.એ.નાં ત્રણ અને એમ.એ.નાં બે, એમ કુલ પાંચ વરસ થતાં. એટલે એકવીસ વરસની ઉંમર પહેલાં કોઈ એમ.એ. થઈ શકે નહિ. ગોવર્ધનરામ પોતે બી.એ.માં બીજી ટ્રાયલે અને એલએલ.બીમાં ચોથી ટ્રાયલે પાસ થયા હતા તેનો રંજ તેમને રહ્યો જ હોય. પોતાના કથાનાયકને ખૂબ વહેલો અભ્યાસ પૂરો કરતો બતાવીને તેમણે એ રંજનું સાટું વાળ્યું હોઈ શકે.

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના મુંબઈમાં, આધુનિક વિચાર, શિક્ષણ, રહેણીકરણીના જે અંશો પ્રગટ થયા હતા તેનો અણસારો ગોવર્ધનરામની નવલકથામાં ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. સરસ્વતીચંદ્રનો પિતા લક્ષ્મીનંદન બહુ ભણ્યો નહોતો પણ મુંબઈનો એક ધનાઢ્ય વેપારી હતો. આપબળે શીખીને થોડું અંગ્રેજી બોલી શકતો. બાળક સરસ્વતીચંદ્રને ખોળામાં બેસાડીને (પહેલી) પત્ની ચંદ્રલક્ષ્મી સાથે ફોટો પડાવીને ઘરની દીવાલ પર ટાંગી શકે એટલો ‘સુધરેલો’ હતો. છતાં એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે પહેલી પત્નીનું અવસાન થયું તે જ દિવસે ગુમાન નામની બીજી સ્ત્રી સાથે તેના વિવાહ થયા હતા. પૈસા વેરીને

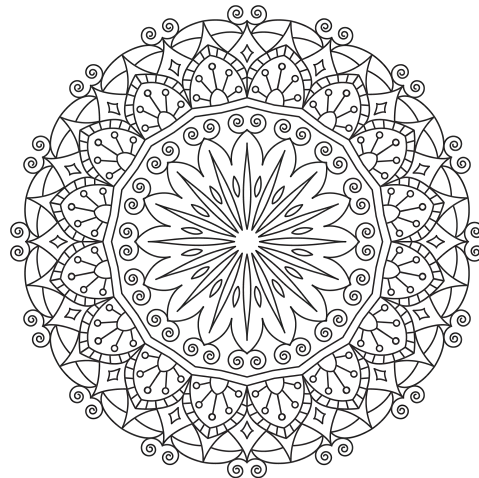

વિદ્વાનો, સરકારી અધિકારીઓ, વગેરેને તે પોતાની પડખે રાખતો. એ વખતના મુંબઈમાં કોટન મિલોની બોલબાલા હતી. લક્ષ્મીનંદન આવી એકબે મિલોનો કારભાર સંભાળતો હતો. અંગ્રેજ અમલદારોને ઘરે બોલાવી આગતાસ્વાતા કરતો. ગવર્નર તરફથી અપાતી પાર્ટીઓમાં હાજર રહેવાનાં આમંત્રણ તે મેળવી શકતો. અંગ્રેજ અને ગુજરાતી અખબારોના તંત્રીઓ સાથે તેને મીઠા સંબંધો હતા. ૧૮૫૬થી મુંબઈમાં ‘જસ્ટિસ ઓફ પીસ’ની પ્રથા શરૂ થઈ હતી. ‘સેક્રેટેરિયેટના એક અમલદારની વગથી’ તેને આ માન પણ મળ્યું હતું. લક્ષ્મીનંદન પાસે પોતાની ઘોડાગાડી છે, પણ મોટર નથી. મુંબઈમાં પહેલવહેલી ચાર મોટર ૧૮૮૮માં સર જમશેદજી તાતા અને બીજા ત્રણ પારસીઓએ ખરીદી હતી. કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, અને અમદાવાદમાં પહેલવહેલા ટેલિફોન એક્સચેન્જ ૧૮૮૧માં ઇંગ્લેન્ડની ઓરિયેન્ટલ ટેલિફોન કંપનીએ શરૂ કર્યાં હતાં અને ૧૮૮૨ના જાન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખથી દેશમાં ટેલિફોનસેવા શરૂ થઈ હતી. છતાં કોણ જાણે કેમ ધનાઢ્ય લક્ષ્મીનંદનના ઘરમાં ટેલિફોન નથી.

સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથામાં પ્રણયકથા છે ખરી, પણ ગવર્ધનરામનો મુખ્ય હેતુ અહીં વ્યક્તિની કથા કહેવાનો નહિ, તેટલો પોતાના જમાનાની, ૧૯મી સદીનાં છેલ્લાં પચાસેક વર્ષની સંસ્કૃતિકથા કહેવાનો છે. આ માટે તેમણે મુખ્યત્વે બે સ્થળોને સામસામે મૂક્યાં છે: એક મુંબઈ, અને બીજું સુવર્ણપુરનું કલ્પિત દેશી રાજ્ય. સુવર્ણપુરના દરબારમાં હાજર રહીને, ત્યાં ચાલતી ખટપટોનો સાક્ષી બનીને સરસ્વતીચંદ્ર અમાત્ય બુદ્ધિધન સાથે ઘરે પાછો ફરે છે ત્યારે તેના મનમાંથી જાણે ચીસ ઊઠે છે: "અંધકાર! અંધકાર! સુવર્ણપુરની દીન પ્રજા! ચાર ચાર કલાકની વાર્તામાં તારે સારુ પા કલાકનો પણ અવસર ન મળ્યો."

ગુજરાતી નવલકથાનું સીમાચિહ્ન સરસ્વતીચંદ્ર. તો ગુજરાતી કવિતાનું સીમાચિહ્ન નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમમાળા’. સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ અને કુસુમમાળા બંને, એક જ વરસે, ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયાં. એક પુસ્તકે ગુજરાતી નવલકથાની દશા બદલી નાખી, તો બીજાએ ગુજરાતી કવિતાની દિશા બદલી નાખી. અને બંને પુસ્તકો છપાયાં અને પ્રગટ થયાં મુંબઈથી. બંનેના સર્જકો યુનિવર્સિટી ઓફ બૉમ્બેના વિદ્યાર્થીઓ. બંનેએ જીવનનાં ઘણાં વર્ષો મુંબઈમાં ગાળ્યાં. મુંબઈએ તેમનાં જીવન અને લેખન પર કાયમી પ્રભાવ પાડ્યો હતો.

[ચલ મન મુંબઈ નગરી, ૨૦૨૨]

વાર્તા-અનુવાદ

રસ્તાનું નામકરણ

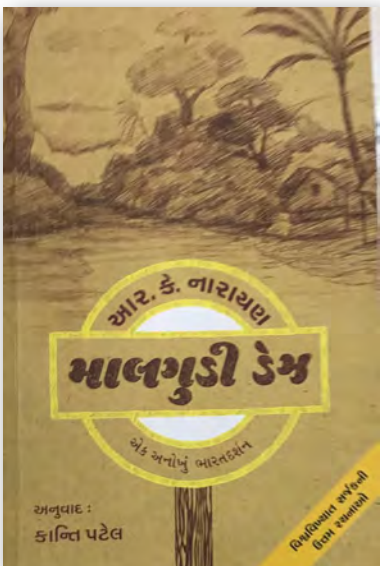
આર.કે.નારાયણ, અનુ.કાન્તિ પટેલ

બોલકણા માણસે કહ્યું:

વર્ષો સુધી માલગુડીના લોકોને સુધરાઈના અસ્તિત્વની જાણ નહોતી. શહેરની હાલત બહું ખરાબ હતી. રોગો થતા અણે પોતાની મેળે જ મટી જતા; કારણ, રોગોનો પણ કોઈક દિવસ તો અંત આવવો જ જોઈએ. ધૂળ અણે કચરાને વહાવીને પવન આંખ સામેથી દૂર કરી દેતો. ગટરો ઊભરાતી રહેતી અણે પોતે જ પોતાની સંભાળ લેતી. સુધરાઈ નેપથ્યમાં જ રહેતી અને પંદરમી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ દેશ આઝાદ થયો ત્યાં સુધી તે નેપથ્યમાં જ રહી. હિમાલયથી કેપ કોમોરીન સુધી આઝાદીનો જે જન્મ મનાવાયો, ઇતિહાસ તનો સાક્ષી છે. સુધરાઈની આપણી સમિતિએ પણ તેમાંથી પ્રેરણા લીધી. એ લોકોએ રસ્તાઓની સફાઈ કરાવી, ગટરો ચોખ્ખી કરાવી અને ઠેર ઠેર ઝંડાઓ લગાવ્યા. જ્યારે ઝંડાઓ લઈને સરઘસો રસ્તાઓ પરથી થયાં ત્યારે તેમને હૈયામાં હરખ થયો.

સુધરાઈના અધ્યક્ષ, ઘરની અટારીમાંથી આ જોઈને સંતોષ પામ્યા. મનોમન બોલ્યા, ‘આ મહાન અવસરને આપણે આપણી રીતે ઊજવ્યો.’ સુધરાઈના એક-બે સભ્યો ત્યાં હાજર હતા, તેમણે અધ્યક્ષની આંખોમાં આંસુ જોયાં. યુદ્ધ વખતે તેમણે લશ્કરને ધાબળા વેચ્યા હતા અને તેમાંથી તેમને ફાયદો થયો હતો. પછીથી એમણે એ પૈસા ખર્ચીને સુધરાઈનું અધ્યક્ષપદ મેળવ્યું હતું. એની તો બહુ મોટી રામાયણ છે, પણ અત્યારે આપણને એની કોઈ સાથે કોઈ નિસબત નથી. હાલની મારી કથા જુદી છે. જોકે અધ્યક્ષને થયેલો સંતોષ ઝાઝો ટક્યો નહીં. એક અઠવાડિયામાં તો મોટા ભાગના ઝંડાઓને ફાડી નંખાયા હતા, તે જોઈને તે હતોત્સાહ થઈ ગયા.

મોટે ભાગે દરોરોજ આવીને એમને હું મળતો.

એક અંતરિયાળ અખબારના ખબરપત્રી તરીકે હું મારો ગુજરો કરતો હતો, જે મને એક ઈંચની કોલમ માટે બે રૂપિયા ચૂકવતા હતા. દરેક મહિને દસ ઈંચ જેટલા સમાચાર તેમને આપતો, જે મોટે ભાગે તો સુધરાઈના કામકાજનો સકારાત્મક અહેવાલ રહેતો. એને લીધે મારું ત્યાં માનપાન રહેતું. સુધરાઈના અધ્યક્ષની ઓફિસમાં હું હંમેશાં જતો-આવતો રહેતો. હમણાં મેં તેમને ગમગીન થતા જોયા એટલે પૂછ્યું, ‘અધ્યક્ષ મહોદય, કેમ ઉદાસ છો?’

‘મને લાગે છે કે આપણે જે કર્યું છે તે પૂરતું નથી.’ તે બોલ્યા.

‘શું પૂરતું નથી?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ મહાન પ્રસંગને અનુરૂપ કંઈ જ નહીં.’ થોડી વાર વિચારમાં બેઠા રહ્યા અને પછી બોલ્યા, ‘ગમે તે થાય, પણ મારે કંઈક મહાન કરવું છે.’ એમણે સુધરાઈની સમિતિની તાકીદની બેઠક બોલાવી. તેમણે ભાવવિભોર થઈને વાત કરી. જેને પરિણામે એ લોકોએ સ્વાતંત્રપ્રાપ્તિનો મહિમા કરવા રસ્તાઓ પર બગીચાઓના નામનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. એ લોકોએ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનો મહિમા કરવા રસ્તાઓ પર બગીચાઓના નામનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. એ લોકોએ માર્કેટ સ્કવેરના ઉદ્યાનથી શરૂઆત કરી. એનું નામ આમ તો કોરોનેશન પાર્ક હતું. કોનો રાજ્યાભિષેક એ તો ભગવાન જ જાણે. કદાચ રાણી વિક્ટોરિયા કે અશોકનો રાજ્યાભિષેક હોઈ શકે. કોઈને એની ક્યાં પડેલી જ હોય છે? હવે જૂનું પાટિયું કાઢી નાખવામાં આવ્યું. જે ઘાસના મેદાનમાં પડ્યું રહ્યું. તેની જગ્યાએ હવેથી ‘હમારા હિન્દુસ્તાન પાર્ક’ નામનું નવું પાટિયું લાગી ગયું.

જોકે અન્ય નામકરણની બાબતમાં એટલી સહેલાઈથી કામ પાર પડ્યું નહીં. સૌથી વધારે સૂચનો ‘મહાત્મા ગાંધી રોડ’ માટે થયાં. આઠ અલગ અલગ વોર્ડના નગરસેવકો એનો આગ્રહ રાખતા હતા. બીજા છ જણા એવા હતા જેઓ તેમના ઘરની સામેના રોડને નહેરુ રોડ કે નેતાજી સુભાષ બોઝ રાખવા માગતા હતા. આવેશમાં તેઓ બોલ્યે રાખતા હતા. મને તો લાગ્યું કે તેઓ મારામારી પર આવી જશે, એક તબક્કો એવો આવ્યો જ્યારે સુધરાઈની સમિતિએ એક જ નામ ચાર જુદા જુદા રસ્તાઓને આપવાનું નક્કી કર્યું. સાહેબ, લોકશાહી ને દેશભક્તિમાં માનતા કોઈ એક જ શહેરમાં એક જ નામના ચાર જુદા જુદા રસ્તાઓ હોઈ શકે ખરા? હું તો કહું છું એક જ નામનાબે રસ્તાઓ રાખવાનો વિચાર પણ વ્યવહારુ નથી. એક પખવાડિયામાં જ આનું પરિણામ જોવા મળ્યું. નવાં નામોને લીધે શહેર અપરિચિત બની ગયું. માર્કેટ રોડ, નોર્થ રોડ, ચિત્રા રોડ, વિનાયક મુદાલી સ્ટ્રીટ અને એવાં બીજાં નામો જતાં રહ્યાં. એની જગ્યાએ એવાં નામો આવ્યાં, જેનું ચાર જગ્યાએ પુનરાવર્તન થયું – જેમાં પ્રધાનો, નાયબ પ્રધાનો અને કોંગ્રેસની કાર્યકારી કમિટીના સભ્યોનાં નામોનો સમાવેશ થતો હતો. એને લીધે મુશ્કેલીઓ વધી ગઈ. ટપાલો જ્યાં જવી જોઈતી હતી તેને બદલે બીજી જગ્યાએ જવા લાગી. લોકોને પોતાનો કઈ જગ્યાએ રહેતા હતા તે ખ્યાલમાં નહીં આવ્યું. આખું શહેર સીમાચિહ્નનો વગરના વેરાન, ઉજ્જડ પ્રદેશ જેવું બની ગયું!

પોતે કરેલાં પ્રેરણાત્મક કામોથી અધ્યક્ષ આમ તો ખુશ હતા, પણ તે થોડો વખત માટે જ. નવાં ક્ષેત્રોમાં કંઈક નવું કરવાના ઉત્સાહમાં તે પાછા અધીરા બની ગયા.

લોલી એક્સ્ટેન્શન અણે માર્કેટના એક ખૂણા પર એક પૂતળું હતું. લોકો એનાથી એટલા બધા ટેવાઈ ગયા હતા કે તેના તરફ જોવાનું કે એ કોનું પૂતળું છે એ પૂછવાનું તેમને મુનાસિબ નહોતું માન્યું. એ માત્ર પક્ષીઓનું આશ્રયસ્થાન બનીને રહી ગયું હતું. અધ્યક્ષ મહોદયને અચાનક ખ્યાલ આવ્યો કે એ સર ફ્રેડરિક લોલીનું પૂતળું હતું. એ વિસ્તાર એ નામથી ઓળખાતો હતો, પણ હવે એને ગાંધીનગર નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેથી હવે લોલીનું પૂતળું ત્યાં રાખવાનું કોઈ રીતે શક્ય નહોતું. સમિતિએ સર્વાનુમતે ત્યાંથી હટાવવાનો નિર્ણય લીધો અધ્યક્ષ સમેત આખી સમિતિના સભ્યો બીજે દિવસે સવારે ત્યાં ઊમટી પડ્યા એ લોકોએ એ પૂતળાની આજુબાજુ ભેગા મળીને એને હટાવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ લોકોને એમની ભૂલ સમજાઈ ગઈ. પૂતળાની ઊંચાઈ વીસ ફૂટની હતી અને તેને સીસું ઉકાળીને ઊભી કરેલી બેઠક પર જડવામાં આવ્યું હતું. એ લોકોની કલ્પના તો એવી હતી કે તેમનો મક્કમ નિર્ધાર આ સેનાપતિના પૂતળાને ઉથલાવવા માટે પૂરતો હતો, પણ હવે એમને લાગ્યું કે એ તો પર્વતની જેમ અડીખમ ઊભું છે. એ લોકોને એ વાતનો ખ્યાલ આવ્યો કે બ્રિટિશરો જ્યારે અહીં હતા ત્યારે તેમણે જે કંઈ ઊભું કર્યું તેનો પાયો મજબૂત હોય, પણ આ લોકો તેમના નિર્ણયમાં કોઈ રીતે પાછા પડે તેમ નહોતા. એને માટે શહેરના કોઈક ભાગનો વિસ્ફોટ કરવો પડે તો તેમ કરવા પણ તેઓ તૈયાર હતા; કારણ, એ લોકોએ સર ફ્રેડરિક લોલીનો ઇતિહાસ ઉલ્લેખ્યો હતો. એ યુરોપની આફત તરીકે ઓળખાયેલા અતીલ્લા અને નાદિરશાહ ઉપરાંત મચીયાવેલીનાં કરતૂતોના સંમિશ્રણરૂપ હતો. પોતાની તલવારના જોરે એણે ભારતીયો પર ઘણા અત્યાચાર કર્યા હતા. જ્યાંથી જરા સરખો વિરોધ પણ ઊઠ્યો હોય એવાં ગામોને જમીનદોસ્ત કર્યા હતાં. એ કોઈ ભારતીય તેને ઘૂંટણિયે પડે નહીં ત્યાં સુધી તેની સામું જોતો પણ નહીં.

*

લોકો પોતાની રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓ છોડીને પૂતળાની આસપાસ ભટકવા લાગ્યા. એ લોકોને થયું. આટલાં વરસો સુધી આ પૂતળું એ લોકોએ કેમ નિભાવી લીધું હશે? એ મહાશય પોતાના હાથ પાછળ રાખીને, કમરપટ્ટા પર તલવાર લટકાવીને ઉપહાસભરી દષ્ટિથી રાષ્ટ્રને જોઈ રહ્યા હોય એવું લાગતું હતું. એમાં કોઈ શંકા જ ન હોય કે કલ્પના પણ ન કરી શકાય. એવો નિકૃષ્ટ જુલમગીર એ હશે.

બનાવટી જુલ્હોની વિગ, સુરવાળ, સફેદ વેઇસ્ટકોટ અને પેલી કાતિલ ઘૃણાયુક્ત નજર, બ્રિટિશકાળના જમાનાનું, ભારતનું આ નહીં ગમે એવું પરિચિત દશ્ય હતું. આ જુલમગીરે તેમના પૂર્વજો ઉપર કેવા ત્રાસ ગુજાર્યા હશે એ વિચારથી જ કંપારી છૂટી જાય.

હવે સુધરાઈએ ટેન્ડર મગાવ્યાં. ડઝનેક કોન્ટ્રાક્ટરોએ તેમની અંદાજિત રકમ જણાવી. એમાં ઓછામાં ઓછી રકમ, પૂતળાને ત્યાં ઉખાડીને સુધરાઈની ઓફિસમાં ગાડા મારફત લઈ જવાની, રૂપિયા પચાસ હજાર હતી. પૂતળું ક્યાં રાખવું તેની વિમાસણમાં તેઓ હતા. અધ્યક્ષે મને પૂછ્યું, 'તું કેમ લઈ નથી જતો? હું તને એ મફતમાં આપી દઈશ, જો તું એને ત્યાંથી હટાવવાના પૈસા અમારી પાસેથી નહીં લે તો.' મેં ત્યારે તો વિચાર્યું હતું કે સુધરાઈના મિત્રો જ પાગલ છે, પણ હવે મને સમજાયું કે હું પણ એમના જેટલો જ પાગલ છું. માત્ર રોકાણની દૃષ્ટિએજ મેં ગણતરી માંડી હતી. ધારો કે પૂતળું હટાવવાના અને તેને લઈ જવના પાંચ હજાર રૂપિયા થાય (હું જાણતો હતો કે કોન્ટ્રાક્ટરોએ વધારે જ કિંમત આંકી હતી) અને પછી ધાતુને છે હજાર રૂપિયાના ભાગે વેચું...તો ત્રણ ટન ધાતું ની રકમ ઘણી મોટી થાય અથવા તો પછી હું બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ અથવા વેસ્ટમિન્સ્ટર એબેને પૂતળું વેચી દઉં...મેં અંતરિયાળ અખબારનો મારો વ્યવસાય છોડી દેવા વિશે વિચારમાં માંડ્યું

સુધરાઈની સમિતિને આ પૂતળું મને આપી દેવાનો નિર્ણય લેવામાં કોઈ મુશ્કેલી નડી નહીં. આ કામ માટે મેં ચોક્કસ આયોજન કર્યું હતું. બહુ ઊંચો વ્યાજદર આપવાની શરતે મેં મારા શ્વશુરજી પાસેથી પૈસા ઉછીના લીધા. પૂતળાને ઉખેડવા માટે પચાસ જેટલા કુલીઓની ટીમ મેં તૈયાર કરી. એ કામ ચાલું થયું એટલે મોટે અવાજે હું સૂચનાઓ આપતો રહ્યો. એ લોકોએ સાંજે છ વાગ્યે કામ બંધ કર્યું. બીજે દિવસે વહેલી સવારે આવીને કામ પાછું ચાલું કર્યું. મેં આ માણસોને ખાસ કોપલ ગામથી તેડાવ્યા હતા, એ લોકો પેઢી દર પેઢી મેમ્પીના જંગલના સાગનાં લાકડાં કાપવામાં પાવરધા હોય છે.

*

લગાતાર દસ દિવસ અમારું કામ ચાલ્યું. અમે બેઠકનો થોડોઘણો હિસ્સો તોડવામાં જરૂર સફળ રહ્યા, પણ વાત ત્યાં જ અટખી ગઈ. પૂતળું હલવાનું નામ જ નહોતું લેતું. આ પ્રમાણે જો ચાલતું રહે તો હું દેવાદાર બની જઉં, એવું મને લાગ્યું. છેવટે મેં જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી પરવાનગી મેળવીને સુરંગની વિસ્ફોટ સામગ્રી મંગાવી અને સમગ્ર વિસ્તારને ઘેરી લઈને સરંગને આગ ચાંપી. પરિણામે સેનાપતિનું પૂતળું હેમખેમ નીચે આવી ગયું. પછી ગાડામાં પૂતળાને મારે ઘરે લઈ જવામાં ત્રણ દિવસ લાગ્યા. ખાસ પ્રકારના ગાડામાં એટલા મોટા પૂતળાને પ્રસારીને રાખ્યું, ગાડાને ખેંચવામાં બળદોનો કાફલો હતો. જ્યારે અમે માર્કેટ રોડ આગળથી પસાર થયા ત્યારે ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થઈ ગયા અને પૂતળા માટે આમતેમ બોલવા લાગ્યા. એક તો દિવસની ગરમી અને ઠેકઠેકાણે ઘણી વાર તો અગવડભરી જગ્યાએ અમારે ઊભા રહી જવું પડતું. ક્યારેક તો આગળ કે પાછળ ન જઈ શકીએ એવી સ્થિતિ ઊભી થાય. ટ્રાફિક અટકી પડ. આ રીતે જતાં જતાં મારે ઘરે પહોંચીએ એ પહેલાં જ અંધારું થઈ ગયું. ચત્તું મુકેલું પૂતળું આકાશદર્શન કરતું હોય એવું લાગે. મને એના પર તરસ આવી મેં કહ્યું, 'તમારા જેવા સામ્રાજ્યવાદીની આ જ દશા થાય. કિંમત ચૂકવવી જ પડે.' અંતે મારા નાનકડા ઘરમાં સલામત રીતે અમે પૂતળાને પહોંચાડ્યું. એના માથાનો અને ખભાનો ભાગ ઘરની અંદર રાખ્યો, બાકીનો હિસ્સો દરવાજામાંથી ઘરની

બહાર રહ્યો. કબીર લેનના માણસો બહુ ભલા હતા તેથી પૂતળાને લીધે પડતી અગવડ વિશે કંઈ જ બોલ્યા નહીં.

સુધરાઈની સમિતિએ મેં આપેલી સેવા બદલ મારો આભાર માનતો ઠરાવ પસાર કર્યો. મેં આ સમાચાર મારા અખબારને પહોંચાડ્યા. એની સાથે પૂતળા અંગેનો દસ ઇંચનો અહેવાલ મોકલ્યો. એક સપ્તાહ બાદ અધ્યક્ષશ્રી ધૂંધવાયેલી હાલતમાં મારે ઘરે આવ્યા. મેં એમને સરમુખત્યારની છાતી પર બેસાડ્યા. એમણે કહ્યું, ‘તમારે માટે ખરાબ સમાચાર છે. તમે પૂતળાને લગતા સમાચાર છાપામાં ન મોકલ્યા હોત તો સારું થાત. આ જુઓ.’ કહીને તેમણે ટેલીગ્રામનો થોકડો મારા હાથમાં મૂક્યો. ભારતની તમામ પ્રકારની ઇતિહાસવિષયક સંસ્થાઓએ આ ટેલિગ્રામ મોકલ્યા હતા. અમે સર ફ્રેડરિક લૉલી બાબતે ગેરમાર્ગે દોરવાઈ ગયા હતા. અમને જે ઐતિહાસિક વિગતો મળી હતી તે વૉરન હેસ્ટિંગ્સના સમયના બીજા એક લૉલી અંગેની હતી. જેમનું પૂતળું હતું તે ફ્રેડરિક લૉલી લશ્કરી ગર્વનર હતા અને ૧૮૫૭ના વિપ્લવ બાદ માલગુડીમાં આવીને રહ્યા હતા. એમણે જ જંગલોની સફાઈ કરીને લગભગ આખું માલગુડી નગર વસાવ્યું હતું આખા ભારતમાં સૌપ્રથમ સહકારી સંસ્થા તેમણે ઊભી કરી હતી. તેમણે સરયૂ નદીમાં સિંચાઈનું આયોજન કરીને હજારો એકર જમીનને જળ પહોંચાડ્યું હતું, જે જળ આમ તો બિલકુલ વેડફાઈ જતું હતું. આ પ્રકારનાં ઘણાં નોંધપાત્ર કાર્યો તેમણે કર્યા હતાં. સરયૂ નદીમાં જ્યારે પૂર આવ્યાં હતાં ત્યારે કાંઠા પરના ગ્રામવાસીઓના જાન બચાવવા જતાં તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. એ પહેલા અંગ્રેજ હતા, જેણે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં ભારતને લગતી બાબતોમાં વધારે ને વધારે ભારતીયોને સામેલ કરવાની ભલામણ કરી હતી. એક પત્રમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે ‘બ્રિટનને ભારતના નહીં, પણ પોતાના હિત માટે ભારત છોડવું પડશે.’

અધ્યક્ષે કહ્યું, ‘સરકારે આપણને એ પૂતળાને ફરી એના સ્થાને સ્થાપવાનો આદેશ આપ્યો છે.’

‘અશક્ય!’ હું બરાડ્યો, ‘આ મારું પૂતળું છે, એને હું જ રાખીશ. મને દેશના મહાનાયકોનાં પૂતળાં ભેગા કરવાનો શોખ છે.’ આ દેશપ્રેમના ઉદ્દગારોની કોઈ અસર થઈ નહીં. એક અઠવાડિયામાં તો દેશના તમામ અખબારો સર ફ્રેડરિક લૉલી વિશેનાં લખાણોથી છવાઈ ગયાં. લોકો તેનાથી પ્રભાવિત થયા ગયા. એ લોકોએ મારા ઘરની સામે આવીને સૂત્રો ઉચ્ચાર્યાં. એ લોકોએ પૂતળું પાછું સોંપવાની માગણી કરી. મેં તેમને જણાવ્યું કે, ‘પૂતળા ઉપરનો મારો હક હું જતો કરવા તૈયાર છું, જો સુધરાઈ મને થયેલો ખર્ચ વળતમાં આપે તો.’ લોકો મને દેશનો દુશ્મન સમજવા લાગ્યા, ‘આ માણસ પૂતળાના કાળાબજાર કરવા માગે છે.’ આનાથી ઘવાઈને મેં મારા દરવાજાની આગળ પાટિયું લગાવ્યું. ‘પૂતળું વેચવાનું છે બેઅઢી ટન જેટલી ધાતુનું. દેશભક્તને ભેટ આપવા માટે ઉત્તમ. દસ હજાર રૂપિયાની ઉપરની રકમ આપનારાને જ તક આપવામાં આવશે.’ આનાથી તેઓ વધારે ઉશ્કેરાયા. એ લોકો તો મને મારવા તૈયાર થયા હોત, પણ એ લોકોનું ઘડતર અહિંસાની પરંપરામાં થયું હતું. તેથી તે લોકોએ મારા ઘરની સામે સત્યાગ્રહ કાર્યો. હાથમાં ઝંડો રાખીને તેઓ સૂત્રોચ્ચાર કરવા લાગ્યા. પૂતળાને ઘરમાં રાખી શકાય તે માટે મેં મારી

પત્ની અને બાળકોને મારે ગામ મોકલી આપ્યાં હતાં. તેથી એ લોકોના સત્યાગ્રહની મને ચિંતા નહોતી. ખાલી બહાર જવા-આવવા માટે મારે પાછલા દરવાજાનો ઉપયોગ કરવો પડતો. સુધરાઈએ મને પ્રાચીન સ્મારકની જાળવણી અંગેનો કાયદો બતાવીને કામ ચલાવવાની નોટિસ મોકલાવી. મેં તેનો સારી ભાષામાં વિરોધ કરતો જવાબ આપ્યો. મારી અને સુધરાઈના વકીલની વચ્ચે કાયદાની આંટીઘૂંટી ચાલતી રહી. એમાં હેરાન થવા જેવી કોઈ બાબત હોય તો ઘરમાં આમ પણ ખૂબ ભરાવો થઈ ગયો હતો, આ પત્ર ચવહારને લીધે તેમાં વધારો થયો.

હું મારી વાત પર અડચો રહ્યો. જોકે અંદરથી આ બાબતનો અંત ક્યારે આવશે તે અંગે હું ચિંતિત હતો. હું મારા ઘરમાં નિરાંતે બેસીને આરામ કરવા માગતો હતો.

*

છ મહિના પછી રાહતના સમાચાર આવ્યા. સરકારે સુધરાઈ પાસે પૂતળા અંગેનો અહેવાલ મંગાવ્યો, એની સાથે સુધરાઈને પક્ષે બતાવાયેલી બેદરકારીના કારણસર વર્તમાન સમિતિને બરખાસ્ત કરવાનું સૂચન આપ્યું હતું. અધ્યક્ષને હું મળ્યો અને જણાવ્યું, ‘હવે તમારે કંઈક અસાધારણ કરવું પડશે. મારા ઘરને તમે ‘નેશનલ ટ્રસ્ટ’ માં ફેરવી નાખો તો કેવું?’

‘શું કામ?’ એ બોલ્યા.

મેં કહ્યું, ‘કારણ, સર ફેડરિક મારે ત્યાં છે. તમે એને એની જૂની જગ્યાએ તો લઈ જઈ શકો નહીં. એમાં તો જાહેર ખર્ચની બરબાદી છે. એ જ્યાં છે ત્યાં જ એને શું કામ નહીં રાખો? ત્યાં એ ઘણો લાંબો વખત રહ્યા. હું મારું ઘર વાજબી ભાવે તમને આપવા તૈયાર છું.’

‘પણ અમારી પાસે એટલું ફંડ નથી.’ એમણે કહ્યું.

‘પણ તમારી પોતાની પાસે તો પૂરતું ફંડ છે. તમારે શું કામ સુધરાઈના ફંડ પર આધાર રાખવો જોઈએ. તમારે હાથે આ અતિ ઉમદા કામ થયેલું ગણાશે. ભારતભરમાં એનો જોતો નહીં જડે...’ મેં એમને ધાબળામાંથી થયેલી કમાણીમાંથી રકમ કાઢવાનું સૂચન કર્યું, ‘તમે વિચાર કરો, તમારે બીજી ચૂંટણી લડવા માટે કેટલો ખર્ચ કરવો પડશે.’ તેમના પર આની અસર થઈ ખરી. અમે આંકડો નક્કી કર્યો જ્યારે થોડા દિવસ બાદ, અખબારમાં આ સમાચાર આવ્યા ત્યારે તે ખૂબ રાજી થયા, ‘માલગુડી સુધરાઈના અધ્યક્ષે રાષ્ટ્ર માટે સર ફેડરિક લોલીનું પૂતળું પાછું મેળવી લીધું છે. આ સ્મારકને તેઓ એમણે મેળવેલી નવી મિલકતમાં રાખીને એનો પાર્ક બનાવવા માગે છે. સુધરાઈની સમિતિએ ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે કબીર લેન લોલી રોડના નામથી ઓળખાશે.’

સંસ્મરણ-અંશ

મારો આ ઓટલાદાવ!

દર્શના ધોળકિયા

મારી વાત માંડતાં આરંભે મેં સ્મર્યું તેમ નાનપણમાં મિત્રો ઓટલાદાવ નામની રમત રમતાં. મારા મોટા આંગણામાં પગથિયાં ને ઓટલાની સમૃદ્ધિ હતી. આઠેક જણ ભેગા થઈએ ને રમત મંડાય. એક જણ પર દાવ આવે. એ બધાંની પાછળ દોડે ને સૌ ઓટલે ગોઠવાઈ જાય. જે નીચે રહી જાય તેને અડીને ‘આઉટ’ કરવાનું. મને દાવ લેવો જરાય ન ગમે. પણ એ તો આવેય ખરો. ને હું ભેંકડો તાણું. મિત્રોને મજા પડી જાય ને એ સૌ જાણીને મને દાવ આપીનેજ જંપે.

એ પછીના પસાર કરેલા છ દાયકાના જીવતરને પાછું વળીને જોઉં છું તો થાય છે કેટલા બધા દાવ લેવાના, કહો કે રમવાના આવ્યા? સંબંધોમાં, વ્યવસાયમાં. આસપાસ-ચોપાસ જિવાતા રહેલા જીવનમાં વિભિન્ન ભૂમિકાઓ ભજવાતી રહીને એનો આનંદ સાંપડતો રહ્યો.

કિશોરવસ્થા દરમિયાન માતા રસિકબાળા ને વડીલબંધુઓ સુધાકર-હરેશ પાસેથી જીવતરના પાઠ શિખાતા રહ્યા. માતાએ મારી પાંચ વર્ષની ઉમરે જ કાનમાં રામમંત્રની ફૂંક મારેલી જે આજ સુધીનો મારો દીક્ષામંત્ર બની રહ્યો. એ ક્ષણથી જ પરમતત્ત્વનો ખયાલ મારે મન જીવનનિષ્ઠાનો ને એ સંદર્ભમાં આસ્તિકતાનો પર્યાય બનીને પ્રગટતો રહ્યો.

ત્યારથી માંડીને આજ પર્યંત મને સમજાતું રહ્યું કે જીવનની એક નિયત આકૃતિ હોય છે. એ આકૃતિના નકશા પ્રમાણે જીવન વણથંભ ચાલતું રહેતું હોય છે. એને જેટલું દ્રષ્ટાભાવે જોવાય એટલી એની મજા લઈ શકાય છે ને જો એમાં વચ્ચે કૂદીને આપણી ધારણા પ્રમાણે બાથોડિયાં ભરવા જઈએ તો એ આકૃતિને સાથોસાથ આપણને એકબીજા સુધ્યાંને નુકશાન પહોંચતું હોય છે.

કોલેજના પ્રથમ વર્ષ દરમિયાન સંસ્કૃતના અભ્યાસક્રમમાં મને ભગવદ્ગીતા ભણવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું જેમાંથી પસાર થતાં કૃષ્ણે અર્જુન પ્રત્યે દાખવેલું અનન્ય સખ્ય મને એ કાળે જે આજ પણ અત્યંત આકર્ષતું રહ્યું છે. ને તેમાંય કૃષ્ણે અર્જુન માટે જ પ્રગટ કરેલું વિશ્વરૂપદર્શન ને એને જોવા માટે તેને આપેલાં દિવ્યચક્ષુની ઘટનાએ મને અવાક કરી દીધેલી. વિશ્વરૂપદર્શથી સ્તબ્ધ થયેલા અર્જુન સમક્ષ ફરીથી પોતાનું સૌમ્ય રૂપ ધારણ કરીને તેને સ્વસ્થ કરતાં જીવતરના તમામ પાસાંઓનું દર્શન કૃષ્ણે તેને કરાવ્યું – અર્જુનની જીવનનિષ્ઠાની ફલશ્રુતિરૂપે. જેમાંથી પસાર થતાં મને અર્જુનની મીઠી ઈર્ષા આવેલી.

આજે જીવનના છ દાયકે ઊભા રહીને વીતેલાં વર્ષોને એક દૃશ્યની જેમ નિહાળું છું ત્યારે લાગે છે કે કૃષ્ણે અર્જુનની આંખમાં આંજેલી સમજ કોઈ પક્ષપાત વિના મારાં સામાન્ય ચર્મચક્ષુનેય ભેટ ધરી છે. વીતેલાં વર્ષો દરમિયાનના જીવતરે મને કેટલું બધું આપ્યું – ઉત્તમ પરિવાર, મળતાં મળે તેવાં માતા-પિતા ને બંધુઓ, તપસ્વી ગુરુજનો, નિઃસ્વાર્થ મિત્રો, સ્નેહાળ સ્વજનો, પ્રેમાળ અને સમજદાર સહકર્મીઓ નામંકિત સંસ્થાઓમાં આજીવિકા અર્થે કાર્ય કરવાની તક, પુરાણકાળની આશ્રમશાળાનું સ્મરણ કરાવે તેવા વિદ્યાર્થીઓ, જીવનનું સ્થૈર્ય, મહાપુરુષોની નિશ્રા, ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ, અદીઠ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાની અદમ્ય ઝંખના ને એને લગતી બેચેની – આ સઘળું કંઈ કોઈકને જ મળે તેવું વિરલ વરદાન. ચીનના સંત મહાત્મા લાઓત્સેએ ઈશ્વરનો પરિચય આપતાં ઈશ્વરનો કોઈ ચહેરો નથી, કારણ કે બધા ચહેરા એના જ છે’ એવું કથેલું જેનો સાક્ષાત્કાર મને પળેપળે થતો રહ્યો. મને જ્યારે જ્યારે જેની જરૂરિયાત ઊભી થવાની હોય તે વસ્તુ કે વ્યક્તિ સમય આવ્યા પહેલાં જ મારી સમક્ષ ખડી થઈ જતી હોય છે. જેની સરત મને તો પછીથી થાય. આવા, કંઈ કેટલાય ચમત્કારોએ મને ધન્ય ને રોમાંચિત કર્યાંનું આ ક્ષણે સાંભરે છે.

સાથોસાથ જીવતરના આરંભકાળથી જ મૃત્યુ મારી સાથે સારો નાતો જાળવતું રહ્યું. પાંચમે વર્ષે પિતા, પચીસમે માતા, એની વચાળે અંગત સ્વજનો, લોહીના લયમાં ભળી ગયેલાં આપ્તજનો ને વર્તમાનકાળમાં વડીલબંધુ ને ભગિની. પચાસ વર્ષથી મૃત્યુ મારી કસોટી કરતું રહ્યું. પણ મૃત્યુનાં મારી સમક્ષ પ્રગટેલાં વિવિધ રૂપોએ મને જીવન ને મૃત્યુ બંને વિશે સાવધ કરી. મારા આવનારા મૃત્યુને ઓળખવા માટે તારાશંકર કૃત ‘આરોગ્ય નિકેતન’ નવલકથાએ મને ભારે મદદ કરી. તેનો નાયક જે જાતે વૈદ્ય છે તે પોતા પાસે આવતા રોગીઓનાં મૃત્યુને ઓળખતાં ઓળખતાં છેવટે પોતાના મૃત્યુનાં ઝાંઝર સંવેદી શકીને ધન્ય થયો છે. એ અનુભવને આત્મસાત કરવામાં મારાં સ્વજનોનાં થતાં રહેલાં મૃત્યુએ મને મદદ કરી. ભવિષ્યમાં આવનાર મારાં મૃત્યુનાં ઝાંઝર સાંભળવાની મારી ઉત્કંઠા એ પછી હંમેશા વધતી રહી છે.

ગૌતમ બુદ્ધના વિધાન ‘પ્રિયનો વિયોગ ને અપ્રિયનો યોગ’નો લગભગ સતત અહેસાસ જીવન કરાવતું રહ્યું. નાનપણની વારસાગત રીતે મળેલી તીવ્ર નિરીક્ષણશક્તિએ કરાવેલો કેટલીક વિષય

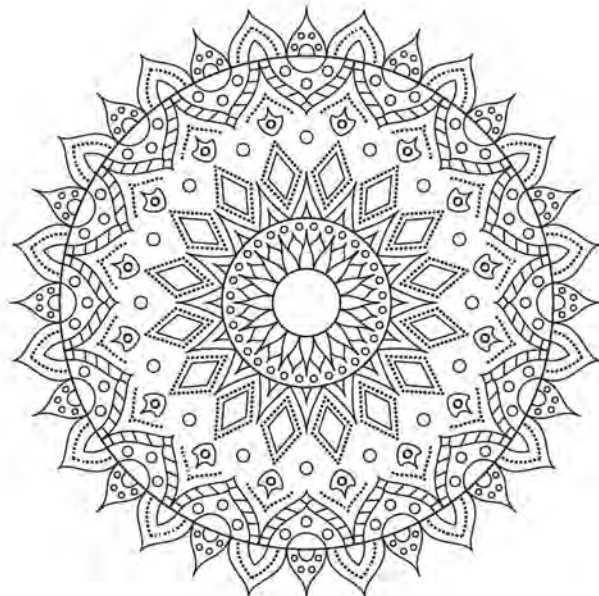

વાસ્તવિકતાઓનો અસહ્ય સાક્ષાત્કાર, અણધારેલી ઘટનાઓને લઈને થયેલા અનેક પ્રકારના ભ્રમનાં નિરસન વેળાની માંડ પચાવી શકાય એવી પીડાઓ – જેવા અનુભવોએ મને તટસ્થ બનતા જવામાં ભારે મદદ કરી. પરિવારે વારસામાં આપેલી મૂલ્યનિષ્ઠા અને સત્યપ્રીતિએ મને આવા સંયોગોમાં જન્મતી કડવાશથી બચાવી લીધી.

નીંદર ઉડાડી દે તેવી કટોકટીની ક્ષણોની ભીંસ વેળાએ કુદરતે ધૃતરાષ્ટ્રના લોખંડી પંજાથી કૃષ્ણે ખસાવી નાખેલા ભીમની જેમ મને પણ સાચવી લીધાની અનેક ક્ષણો મારી સમક્ષ તરવરે છે. કુદરતની કલ્યાણરક્ષાનું કવચ મને કાયમ રક્ષતું રહ્યું છે – અસત્યથી, ભયથી, લાલચથી, અભિમાનથી ને તમામ નકારાત્મક અભિગમોથી. કોઈના પ્રભાવમાં આવી જવાથી તો રામમંત્રે મને નાનપણથી જ બચાવેલી પણ કોઈ ક્ષણે કોઈના વ્યક્તિત્વના ઘેરાવામાં આવ્યાનું બન્યું હશે ત્યારે પણ કાળના વહેતા પ્રવાહમાં એ વ્યક્તિઓનાં થયેલાં યથાર્થ દર્શને મને એમના રાગમાંથી મુક્ત કરીને મને બચાવ્યાનુંય બન્યું છે. સમય જતાં આવા રાગ ઘસાતા ગયા ને દ્વેષનો તો સવાલ જ ઊઠ્યો નહીં. આ અર્થમાં મૃત્યુનો અહેસાસ જુદી રીતે થયો હોવાનુંય મેં અનુભવ્યું છે.

આજે મારે માટે ઊગતી દરેક નવી પ્રભાતે મારે કેવી રીતે નીવડવાનું આવશે એનું નિરીક્ષણ કરવું મને ગમે છે. જીવનના પ્રવાહમાં વહેતાં-વહેતાં ક્યારેક મનમાં એક તરંગ જાગે છે – મારી અંતિમ ઇચ્છા વિશેનો. એ ક્ષણે હું ખોવાઈ જાઉં છું વાલ્મીકિએ આલેખેલી એક ઘટનામાં. રાવણ પ્રેર્યો મારીય રાવણને હાથે મરવા કરતાં રામને હાથે મૃત્યુને વરવાનું પસંદ કરીને પોતાની માયાના પ્રભાવથી સુવર્ણમૃગ બનીને રામચંદ્રના બાણથી વીંધાઈને ‘હા લક્ષ્મણ’ ઉચ્ચારીને અસુર હોવા છતાં નિર્વાણને વરે છે તેની પસંદગીની ક્ષમતાને લઈને. હું પણ ઇચ્છું છું આવી અંતિમ ક્ષણ. રામનું બાણ ને લક્ષ્મણનું સ્મરણ. ને કોઈ જ પ્રકારની વાસના વિના જ મહાભારતનું મારું પ્રિય વિધાન સ્મરું છું: "દીર્ઘકાળ ધુમાડિયા રહેવા કરતાં, ક્ષણભર ભભૂકીને સમાપ્ત થવું શ્રેયસ્કર છે."

[ઓટલાદાવ, ૨૦૨૧]

‘કેરી ઓન પેશન્ટ’ (કલ્પના દેસાઈ) -વિશે એક વિષયનાં વિવિધ પાસાંની વિનોદરસિકતા

રમણ સોની

‘ચાલતાં ચાલતાં સિંગાપોર’ પુસ્તકથી કલ્પના દેસાઈ હાસ્યલેખક તરીકે વધુ જાણીતાં થયેલાં. આજે પણ યાદ કરવું ગમે એવા એ પુસ્તકમાં એમણે પ્રવાસકથનને ગૌણ કરી દીધા વિના વિનોદકથા રચેલી ને વાચકને બેવડો આનંદ સંપડાવેલો. ત્યાર બાદ એ સામયિકો ઉપરાંત વર્તમાનપત્રોમાં પણ લખતાં રહ્યાં એથી પુસ્તક-સમૃદ્ધ પણ બન્યાં. એમનો હાસ્યલેખ કે નિબંધ એકસરખી ધારવાળો હોય ને ક્યારેક ખેંચેલો કે લસરી ગયેલો પણ હોય-એ ધારાવાહિક લખાણની નિયતિ છે. પરંતુ પુસ્તકો કરતી વખતે એમણે લથડેલાં લખાણોને બહાર રાખવાની કાળજી રાખી હશે એટલે આપણને એમનું હાસ્યલેખન સ્તર ગુમાવતું ન લાગે, બલકે આનંદપ્રદ બને.

‘કેરી ઓન પેશન્ટ’ જરા જુદી તરેહનું એક વિષયનાં વિવિધ પાસાંને વિનોદરસિક બનાવતું પુસ્તક છે. એમાંના ૩૩ લેખાંકો પેશન્ટ અને ડોક્ટરને તથા એ બંનેને જોડતા અને અથડાવતા રોગો અને રોગોપચારોને તીરછી નજરે જુએ છે ને આલેખે છે. રોગ પીડાકારક હોય એવો જ રમૂજપ્રેરક પણ હોય, ડોક્ટરો પેશન્ટને સારવારકુશળ લાગે એથી વધુ ખિસ્સાંખંખેરવાકુશળ લાગે છે અને પેશન્ટ તો અહીં બહુરૂપ છે-ખાવાપીવામાં બેફિકર અને બેકાળજી રહે છે અને બિમાર થયા પછી ડોક્ટર અને હોસ્પિટલની ફસામણી અનુભવે છે! એનાં એ બંને રૂપ એકસરખાં હાસ્યાસ્પદ ચિતરાયાં છે આ પુસ્તકમાં.

ડોક્ટરની વિલક્ષણતાઓ પર અહીં ઠીકઠીક પસ્તાળ પડી છે પણ નિરૂપણમાં વિડંબના કરતા કટાક્ષથી નહીં, પણ અસરકારક રમૂજોથી લેખકે કામ લીધું છે. પહેલો નિબંધ ડોક્ટર અને ભગવાનની તુલના કરે છે એ વિગતલક્ષી તો છે જ પણ ક્યાંક પ્રાસની મદદથી ચોટવાળું સૂત્ર નિપજાવનારો પણ છે. જેમ કે, ‘ભગવાન જેમ ભક્તિ જોઈ રીઝે છે એમ ડોક્ટર પેશન્ટની (આર્થિક) શક્તિ જોઈને રીઝે છે.’ કલ્પનાબહેન કૌંસની મદદથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની પ્રયુક્તિ ઘણી જગાએ અજમાવી છે નેએમાં એમને ધારી સફળતા મળી છે. એક ભાઈ પોતાની શારીરિક તકલીફોને એટલી બધી પંપાળે, હમણાં

ગળાની તકલીફ થઈ હોય ને વળતે દિવસે ખભાની તકલીફનું ગાણું ગાય, કે, ‘અરે ભાઈ, કોઈ દિવસ નહીં ને મેં એક દિવસ પલંગ ખસેડ્યો (મને એવું લાગ્યું કે મેં ખસેડ્યો) પલંગ તો ખસ્યો નહીં પણ મારા ખભા ત્યારથી ખસતા બંધ થઈ ગયા! કૌંસના લાક્ષણિક પ્રયોગ સાથે અહીં ક્રિયાપદ (ખસવું)ના અર્થોની ત્રાંસી રેખાઓનું હાસ્ય રસપ્રદ બને છે.

આપણે ત્યાં બિમાર પડવા ને હોસ્પિટલમાં દાખલ થવા સાથે સામાજિક ઉપચારોની લાક્ષણિકતાઓ જોડાયેલી છે એ સ્વયં એવી રમૂજ છે કે લેખકે એનો હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા ઠીકઠીક ઉપયોગ કર્યો છે. ‘હોસ્પિટલમાં ટીવી’ નામના લેખાંકમાં ખબર પૂછવા આવનાર મુલાકાતીઓ હોસ્પિટલ સ્ટાફ અને પેશન્ટ સુધ્ધાં ક્રિકેટ મેચ જોવામાં તલ્લીન થઈ શોરબકોર કરે છે એટલું જ નહીં, વિઝિટે આવેલા ડોક્ટર પણ ખુરશીમાં આરામથી બેસી જઈને મેચ જોવા લાગે છે—એમાં વક્તાભરી અતિશયોક્તિ સાથે વાસ્તવિકતા જાણે એકરૂપ થઈ જાય છે.

હાસ્ય રચતી પરિસ્થિતિ અને કુશળ અભિવ્યક્તિ હાસ્યલેખનનો મોટો વિશેષ છે. દાંતના ડોક્ટરને બતાવવા ગયેલાં દર્દી સાથે આવેલા વેઈટિંગ રૂમમાં બેઠેલા ભાઈને ડોક્ટર માટે ઈર્ષા-ગુસ્સાને પ્રગટ કરતો વિચાર આવે છે; ‘હું ક્યારનો બેઠો બેઠો ગણું છું કે રોજના આ ડોક્ટર લાખેક રૂપિયા તો આરામથી તોડી પાડતો હશે’ અને ‘એ તો ખાલી તપાસવાના. દાંતની બીજી જાતજાતની રૂપિયા-ખંખેર ટ્રીટમેન્ટ તો અલગ!’ દાંતના ડોક્ટર છે એટલે ‘તોડી પાડતા’ ક્રિયાપદ રમૂજ-વ્યંજક બની જાય છે. ‘રૂપિયા-ખંખેર-ટ્રીટમેન્ટ’ જેવાં બીજાં પણ લાક્ષણિક શબ્દ સર્જનો અહીં છે. દાંતના ડોક્ટરનાં ‘દાંતલેણ/જીવલેણ શસ્ત્રો’. સ્વાગતલક્ષ / વેઈટિંગ રૂમ માટે ‘બગાસાંકક્ષ’. આ પુસ્તકમાં દાંતના ડોક્ટરો પર રમૂજ-અભિષેક કરતા લેખો ત્રણ-ચાર છે.

એક જ વિષયના લેખોમાં એકવિધતા ન આવી જાય એ માટે વિવિધ રીતિઓ અજમાવાઈ છે. અહીં ‘એક પેશન્ટની ડાયરી’ છે, તો ડોક્ટરને સંબોધીને કરેલા, આધ્યાત્મિક પ્રવચનની શૈલી જેવાં શીર્ષક ‘હે ડોક્ટર, તારા દુશ્મનને જાણ’ વાળા નિબંધ પણ છે. ત્રીજો પુરુષના વર્ણનાત્મક લેખો સાથે વાચકોને સંબોધતા લેખો છે. અનુક્રમમાં જોતાં પણ શીર્ષક / રજૂઆતની વિનોદપ્રેરક વિવિધતા ધ્યાન ખેંચનારી છે.

એમનાં બીજાં પુસ્તકોમાં ઘણા લેખોમાં તથા ‘ઊડતાં ઊડતાં ટર્કી’ માં સુરતી બોલી પણ હાસ્યપ્રયુક્તિ તરીકે સફળ થયેલી છે. અહીં ‘ડોક્ટર હું કે’ય? નિબંધ એ રીતે પણ રસપ્રદ છે. પેશન્ટને હોસ્પિટલમાં સુવડાવી રાખ્યો છે, ટેસ્ટ પર ટેસ્ટ કરાવાતા જાય છે પણ ડોક્ટર પેશન્ટના દર્દનું નામ પાડતા નથી! એ રમૂજરસિક સંવાદોમાંથી એક-બે નોંધીએ. ‘એવું કેમ ચાલે? કંઈ કે’વું તો જોઈએ કે નીં? ‘મારું હોય એ જ કે’વાનું છે પણ આ લોકો હારા કોઈ બોલે જ નીંને. અમણાં નીં કેંવાય. એટલું જ બોલે’, ‘તે અમણાં નીં તો ક્યારે કે’વાય? તું મારી પાહે બોલાવતો નીં’ પણ પેલા મહાણે પોંચહે ત્યારે કેહે કે?’

ગેરસમજને ગૂંચવતો ‘હું હોસ્પિટલમાં છું’ નિબંધ ટૂંકો પણ અસરકારક છે.

કેટલાક નિબંધો લંબાયેલા-ખેંચાયેલા છે, વિગત-જાણકારી-માહિતી આપી દેવાનો એક ઉત્સાહ પણ એમાં દેખાય પરંતુ એથી વાચક સાદાંત હાસ્યની પકડમાં રહેતો નથી. વળી હાસ્યજનક પરિસ્થિતિ-રચના એ હાસ્યકારનું કૌશલ છે જ, પણ હાસ્ય લાંબો સમય પ્રભાવક રહે છે લેખકની મુદ્રાવાળા ગદ્યથી, શૈલીથી. એ માટે ફરી પાછું ‘ચાલતાં ચાલતાં સિંગાપોર’ યાદ આવે છે. કલ્યાનાબહેનની ગતિ હવે એ ગદ્ય તરફની રહે એ શુભેચ્છા.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સાહિત્યવિશ્વ

૪૨

ઝવેરચંદ મેઘાણીનો દ્વિતિમય વિપુલ ગ્રંથલોક [ઘટમાં ઘોડા થનગને]

ઝવેરચંદ કાળિદાસ મેઘાણીએ એમના અલ્પ કહેવાય એવા આયુષ્યમાં (જ. 28.8.1896 – અવ. 9.3.1947) સાહિત્યનાં વિવિધ રૂપોમાં, ઊર્જાપૂર્વક અને વેગપૂર્વક એટલું બધું લખ્યું કે એકવાર ઉમાશંકર જોશીએ એમને એક પત્રમાં લખેલું કે ‘આટલીક જિંદગીમાં તમારે હાથે લખાયેલાની નકલ કરતાં પણ બીજાની તો કેટલીય જિંદગી ચાલી જાય’ (પત્ર તા. 19.1.1946).

અને મેઘાણીએ કંઈ લખાણોનો ઢગલો ખડક્યો નથી. જેમાં કલમ ચલાવી એમાં અનુભવપૂત શક્તિપુંજનો ઝળહળાટ હતો. અંગ્રેજી-સંસ્કૃતમાં બીએ થઈને કલકત્તામાં મેનેજરની નોકરી સ્વીકારી. પણ મનને વતનની ધરતીનો સાદ સંભળાતાં જ એ ‘લિ. હું આવું છું’ (પછીથી એમના પત્રસંચયનું શીર્ષક) કહીને વતન બગસરા ગયા, ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકમાં જોડાયા ને એ પત્રકારજીવન ‘ફૂલછાબ’, ‘જન્મભૂમિ’ એમ પ્રસરતું ગયું ને મેઘાણી લોકલક્ષી જ નહીં, સાહિત્યધર્મી પત્રકાર બન્યા. ‘કલમ અને કિતાબ’ એમની ખ્યાત કોલમ. આ લખાણો ‘પરિભ્રમણ’ (1944-47)ના ત્રણ ખંડોમાં 1100 ઉપરાંત પાનાંના ધબકતા, નિસબતવાળા, વિચારશીલ અને નિર્ભય પત્રકારત્વ રૂપે પ્રગટ થયાં.

મેઘાણી ‘યુગવંદના’(1935)થી, ‘આગેકદમ’ અને ‘છેલ્લો કટોરો’ જેવાં કાવ્યોથી ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’નું બિરુદ પામ્યા પણ એમની સમગ્ર કવિતા ‘સોનાનાવડી’માં ગાંધીચાહના ઉપરાંત રવીન્દ્રચાહના અને લોકચાહનાની વ્યાપકતા પ્રગટ થઈ છે. રૂપાન્તર બલકે અનુસર્જન રૂપે એમણે મૂળ કાવ્ય કરતાં પણ પ્રભાવક અને સ્મરણીય કાવ્યો આપ્યાં. જેમ કે ‘કોઈનો લાડકવાયો.’

લોકસાહિત્યના એક ઉત્તમ શોધક-સંગ્રાહક મેઘાણીનો સર્જકજીવ તો વાર્તાકારનો હતો – પહેલાં રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓના રૂપાન્તરસમી ‘કુરબાનીની કથાઓ’(1922) આપી ને પછી મૌલિક વાર્તાઓ ‘મેઘાણીની નવલિકાઓ : 1-2,1931-35) આપી. ‘વહુ અને ઘોડો’ એમની, ને ગુજરાતીની પણ, એક ઉત્તમોત્તમ વાર્તા.

નવલકથાકાર મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના જીવનનો ધબકાર ઝીલતી-આલેખતી, ‘નિરંજન’(1936)થી આરંભીને અનેક કથાઓ આપી એમાં ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’(1937) ચિરકાલીન પ્રભાવવાળી છે. ‘ગુજરાતનો જય’ (1-2, 1939, 1942), વગેરે કેટલીક, લોકસાહિત્યના સંસ્કારવાળી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે.

મેઘાણીનું સાહિત્યિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે ઉત્તમ પ્રદાન એ તો એમનું લોકસાહિત્યનું સંપાદન અને સમાલોચન. ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ના પાંચ ખંડો (1923 થી 1927) ઉપરાંત ‘સોરઠી બહારવટિયા’, ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ એમ અનેક પુસ્તકો નોંધપાત્ર. ‘રઢિયાળી રાત’ (4 ભાગ : 1925--1942) ગુજરાતનાં સર્વવ્યાપી લોકગીતોનું નમૂનેદાર ને ચિરંજીવ સંપાદન છે. લોક-સાહિત્યનો એમનો અનુભવપૂત ને પ્રમાણભૂત અભ્યાસ ‘લોકસાહિત્યનું સમાલોચન’(1946) એમણે આપેલાં પ્રતિષ્ઠિત ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન માળામાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો છે.

‘લિ. હું આવું છું’ એવા બૃહત્ સંપાદન રૂપે, વિનોદ મેઘાણી અને હિમાંશી શેલતે સંપાદિત કરેલા પત્રોનો સંચય ઉપરાંત ‘પરકમ્મા’, ‘છેલ્લું પ્રયાણ’માં એમનાં આત્મકથનાત્મક લખાણો છે.

આ જાણીતાં લેખનો ઉપરાંત ‘સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં’ (1928) પ્રવાસકથાનકો, ‘સાંબેલાના સૂર’ (1944) એ કટાક્ષિકાઓ, ‘વંઠેલાં’ (1934) એકાંકીઓ, ‘એશિયાનું કલંક (1923) વગેરે પાંચ-છ ઇતિહાસગ્રંથો અને વિદેશી ચલચિત્રો પરથી કરેલાં વાર્તાકથનોનું પુસ્તક ‘પલકારા’ (1935) એમનાં અન્ય પુસ્તકો છે. મેઘાણીએ બહુ મોટા પાયા પર, કવિતા-વાર્તા-નવલકથા-ઇતિહાસ-પત્રકારત્વનાં લખાણો/પુસ્તકોનાં અનુવાદો-રૂપાંતરો આપ્યાં છે ને જીવનભર નિતાન્ત લેખક રહ્યા છે.

સૌથી નાની ઉંમરે, 31ની વયે, ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ (1928) મેળવનાર મેઘાણીને પ્રજાવર્ગ અને સાહિત્યકાર વર્ગ તરફથી ચાહના-પુરસ્કાર તો સતત મળતો રહ્યો છે. એમનું સર્વ સાહિત્ય, એમના અવસાન પછી, એમના પુત્રો દ્વારા કાળજીપૂર્વક, પુનઃપ્રકાશિત થયું છે એ વિશાળ ગ્રંથસંગ્રહનું દર્શન જ એમને પ્રેમાદરપૂર્વક વંદન કરવા પ્રેરે એવું છે.

— રમણ સોની

વાંચો: ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સાહિત્યવિશ્વ

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

એકત્ર વતીથી, રમણ સોની સંપાદિત સમયદર્શી સાહિત્ય સંદર્ભ કોશ (ગ્રંથ-૧ : કર્તાસંદર્ભ)ની, સંવર્ધિત આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ રહી છે. એમાં, જેમનું ઓછામાં ઓછું ૧ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું હોય એવા, આજ સુધીના લેખકોની વિગત આવરી લેવાશે.

નીચેની લિંક ખોલવાથી લેખકોની કક્કાવારી ક્રમે યાદી ખૂલશે. એમાં આપનું નામ ન હોય તો નીચેના નમૂના મુજબની વિગતો અમને જણાવવા વિનંતી.

<https://wiki.ekatrafoundation.org/wiki/SSS>

અટકથી શરૂ થતું પૂરું નામ

જન્મતારીખ

પ્રથમ પ્રકાશિત પુસ્તક(મૌલિક/અનુવાદ/સંપાદન-કોઈપણ વિષયનું), પ્રકાશનવર્ષ

ઉ.ત.

ટોપીવાળા, ચંદ્રકાન્ત અમૃતલાલ

૭-૮-૧૯૩૬

મહેરામણ ૧૯૬૨

વિગતો ramasoni46@gmail.com પર મોકલશો.

(સૂચિમાં આપનું નામ અને જન્મવર્ષ હોય, પણ એમાં કોઈ ભૂલ હોય તો એ પણ જણાવશો.)

– અતુલ રાવલ
એકત્ર વતી

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.